

A Historical Analysis of Half a Century of Efforts to Organize Research in Iran

Keyvan Alasti (National Research Institute of science policy. Department of Theory-oriented STI Policy,
keyvan.alasti@gmail.com)

ARTICLE INFO

Article History

Received: 2023/12/09

Accepted: 2024/02/19

Key Words:

Research council,
Ministry of Science,
institutional autonomy,
History of research,
History of university

EXTENDED ABSTRACT

Introduction and Objectives

It has been more than half a century (since 1967 and at the time of forming the Ministry of Science and Higher Education) that Iranian planners of science and higher education have been trying to organize research in a way that plays a more effective role in the process of social and economic development. But it was a goal that was not realized so far.

Research organizing will not necessarily be created by supporting a group of researchers. It requires an institution with two symmetrical tasks: Research, (On the one hand) is carried out within scientific communities and based on interactions and relationships between scientists, and (on the other hand) it requires systematic communication with priority issues (and so government and industrial clients).

Therefore, an autonomous institutional mechanism is required to mediate between research agents (i.e., universities and research institutes) and financial resources (such as government or industry funding). It is the mechanism that internationally has been realized through different structures, including the so-called "research councils". Although it is difficult to categorize the existing international samples (and other similar ones), one can perhaps refer to UKRI,

or German Max Planck, and DFG Institute(s) and French CNRS, and so on.

In this article, by theoretical reasoning and historical confirming, it is explained how an incomplete conception of the structure of research councils (and the dominance of that incomplete conception) has caused only one aspect of the duties (i.e. supporting relevant research) to be given important, and the other aspect (i.e., protecting institutional autonomy) to be neglected and how efforts made to organize research have failed as a result of such circumstances.

Method

The results were obtained through documentary research and a theoretical and historical analysis. The scope of the research included the review of all available relevant documents in printed, handwritten, or audio form (as well as the remaining official documents from the institutions in question). The analysis includes an idiographic approach to the issue of research in Iran. In the idiographic study, based on a fixed valuable idea, (historical) events will be sifted. In the current study, "research organizing" is assumed as a central idea, and so the historical events also are selected by a principle of selection related to the central idea. For example, in the research, establishing the Iranian Ministry of Science, Research and Technology is interpreted as an unsuccessful experience in shaping a research organizing institution, although the actual Ministry may have different successes or failures. Sifting events based on a fixed valuable idea is sometimes known as a "rational reconstruction" of events. A feature of the present approach is to make it possible to evaluate historical events. For example, in the current research, it will be possible to recognize the right or wrong actions (to reach the desired idea), which will provide a possibility for the decision of the "policymakers".

The result will be justified by describing what was extracted from the historical evidence of the Iranian research developers and

comparing it with the description of the structure and function of the Research Council in the international literature.

Results

In this article, it is argued that since 54 years ago, there has been a strong motivation among policy-makers, not to realize the full mechanism of a research council as a mediating institution, but to transfer the successes of the international research council (i.e. institutions whose main task was mistakenly thought to be prioritizing and distributing funds for research).

Then, by presenting evidence showing that this incompletely understood mechanism was never realized as a well-functioning institution, it is suggested that the function of the institution in question, i.e., the research council, is realized when (not only) it includes the parts that seemed "obvious", but also the "hidden" parts of the council (i.e., the mediating nature of this institution).

For this purpose, firstly, a brief description and definition of research organizing institutions (i.e., research councils) as well as some new conceptual distinctions are described. In the following, the claim of the article will be documented by examining the most important efforts made during the half-century to establish the Research Council (in the sense described in the theoretical section). These efforts include 1- the first ideas put forth regarding the Research Council in 1967, which led to the establishment of the Ministry of Science and Higher Education, 2- the establishment of the Institute for Research and Planning in Science and Education, 3- the establishment of the institutions that branched off from the Institute for Research and Planning in Science and Education, after Islamic Revolution, 4- The formation of the National Scientific Research Council 1974 and its reopening after the Islamic Revolution and its dissolution in 2002), and its continuation in the form of the Supreme Council of Science, research and technology

Discussion and Conclusions

The research shows that the function of all

Iranian institutions that were initially established as research councils (if have not been dissolved) has changed. Although the remaining institutions are useful, they have become non-autonomous (and often government-serving) research units. This is in contrast to international research councils, which also play a role in protecting the autonomy of research institutions and scientific communities (and as a result, in impartial research prioritization). Since this issue has received less attention so far, after more than half a century, no mechanism at the level of Iranian research institutions realizes such a function.

It was also argued that in the history of Iranian research organizing institutions (i.e. research councils), the concealment of the second aspect, i.e. the lack of connection to

autonomous scientific communities, (and the lack of awareness of its importance) has caused a direct relationship (employer and employee type) between the government and the research organizing council. The result of the direct relationship was that the research priorities made by the councils were always biased towards the government's demands, and, the gap between research and decision has been strengthened. It was also argued that not paying attention to the dual function of a Research Council is one of the reasons that caused any experience in shaping research organizing mechanisms to fulfill only one of these functions, leading to the loss of both functions and the change of its original nature.

تحلیلی تاریخی بر نیم‌سده تلاش برای سامان‌دهی پژوهش در ایران

کیوان‌الستی (استادیار، مطالعات نظری علم، فناوری و نوآوری، مرکز تحقیقات سیاست علمی کشور، تهران، ایران؛

keyvan.alasti@gmail.com

اطلاعات مقاله

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۹/۱۸

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۱۱/۳۰

واژگان کلیدی:

شورای پژوهش،
سامان‌دهی پژوهش،
وزارت علوم،
خودگردانی نهادی،
تاریخ پژوهش،
اولویت‌گذاری پژوهش،
تاریخ دانشگاه

چکیده

بیش از نیم‌سده (یعنی از سال ۱۳۴۶) است که سیاست‌گذاران و برنامه‌ریزان علم و آموزش عالی در ایران در تلاش هستند که پژوهش‌های کشور را به‌نحوی سامان دهند که در زنجیره برنامه‌ریزی‌ها و تحولات جامعه نقش مؤثرتری ایفا کند؛ اما این امکان، هیچ‌گاه محقق نشده است. پژوهش از یک سو در درون اجتماعات علمی و مبتنی بر تعاملات و مناسبات اصیل میان دانشمندان انجام می‌شود و از سوی دیگر نیازمند ارتباط مشخص با مسائل اولویت‌دار (و لذا مشتریان دولتی و صنعتی) است. از این رو، سازوکار (به‌لحاظ نهادی) مستقلی نیاز است که میان عاملان پژوهش (یعنی دانشگاه‌ها و پژوهشگاه‌ها) و نهادهای دارای منابع مالی (مثل دولت یا صنعت) واسطه شده و از یک سو، منابع مالی را، مبتنی بر اولویت‌هایی که تشخیص می‌دهد، به‌نحوی توزیع کند که استقلال نهادهای علمی و پژوهشی حفظ شود، و از سوی دیگر، مبتنی به استقلالی که به پژوهشگر و سازمان پژوهشی می‌دهد، ارزیابی مناسبی را از فعالیت‌های پژوهشی ارائه کند؛ به‌نحوی که کیفیت پژوهش را برای مشتریان صنعتی و دولتی تضمین کند.

در این مقاله با استدلال نظری و ارائه شواهد تاریخی، شرح داده خواهد شد که چطور دریافتی ناقص از این ساختار، و غالب شدن آن دریافت ناقص توسط دولت‌مردان، از بدو شکل‌گیری برخی از این قسم نهادها، وزن بیشتری را صرفاً به یک وجه از وظایف (یعنی ارتباط پژوهش با مسائل کشور) داده و وجه دیگر (یعنی حفظ استقلال و تعاملات علمی) را از قلم انداخته است، و اینکه چطور ناکام ماندن تلاش‌های انجام شده برای سامان‌دهی پژوهش، از چنین شرایطی نتیجه شده است.

۱. مقدمه

بیش از نیم‌سده (یعنی از سال ۱۳۴۶ و هم‌زمان با شکل‌گیری وزارت علوم و آموزش عالی) است که سیاست‌گذاران و برنامه‌ریزان علم و آموزش عالی در ایران در تلاشند پژوهش‌های کشور را به‌نحوی سامان دهند که در زنجیره رخدادهای برنامه‌ریزی‌ها و تحولات جامعه نقش مؤثرتری ایفا کند؛ اما این امکان، هیچ‌گاه محقق نشده و به تفسیری که در این مقاله ارائه خواهد شد، فقدان توجه به خودگردانی نهادهای پژوهشی و نقش پررنگی که سیاست «گذاران» در این شرایط به نسبت پژوهشگران عرصه سیاست علم در شیوه اولویت‌بخشی به مسائل پیدا کرده‌اند، در این مسیر تعیین‌کننده بوده است.

پژوهش به‌نوعی از سامان‌دهی نیاز دارد که الزاماً با جمع‌کردن و حمایت از گروهی از پژوهشگران ایجاد نخواهد شد. پژوهش از یک‌سو، در درون اجتماعات علمی مستقل و مبتنی بر تعاملات و مناسبات اصیل میان دانشمندان انجام می‌شود و از سوی دیگر، به ارتباطی نظام‌مند با مسائل اولویت‌دار (و لذا مشتریان دولتی و صنعتی) نیازمند است که همان استقلال و تعاملات اصیل را به مخاطره می‌اندازد. از این جهت، سازوکار (به‌لحاظ نهادی) مستقلی نیاز است که میان عاملان پژوهش (یعنی دانشگاه‌ها و پژوهشگاه) و نهادهای دارای منابع مالی (مثل دولت یا صنعت) واسطه شده و نه تنها کیفیت پژوهش را برای مشتریان دولتی و صنعتی تضمین کند، بلکه، تأمین‌کننده صحیح و متوازن مالی (به‌ویژه در علوم پایه) برای پژوهشگران و در نتیجه حافظ استقلال مالی و اداری اجتماعات علمی و دانشگاهی باشد. این سازوکار در بسیاری از کشورها در قالب ساختارهای متفاوتی از جمله آنچه «شوراهای پژوهش»^۱ نامیده شده، تحقق‌پذیر شده است.

مصادق‌های موجود از این نوع نهاد (و نهادهای اعطای پژوهانه مشابه دیگر) را در جهان به‌سختی می‌توان مقوله‌بندی کرد؛ اما از نمونه‌های مهم، شاید بتوان به پژوهش و نوآوری در بریتانیا (UKRI)، یا شورای مؤسسه (های) ماکس پلانک^۲ و DFG در آلمان و CNRS در فرانسه اشاره کرد.

1. Research Councils

۲. با مؤسسات پژوهشی (تحت حمایت) ماکس پلانک خلط نشود.

در ایران نیز از نیم‌سده قبل، با الگوگیری از این نوع نهادها، تلاش‌هایی پیاپی برای محقق کردن ساختارهای مشابه «شوراهای پژوهش» انجام شد؛ اما این امکان هیچ‌گاه به معنای مطلوبش مهیا نشده است. شواهد این عدم موفقیت را (در نسبت با ارزشی که در مقاله حاضر به امر محقق‌شدن نهاد سامان‌دهی پژوهش داده شده) می‌توان در ۱. تغییرات کاربری این نهادها در طول زمان؛ ۲. تعطیلی‌ها و ادغام‌شدن‌های آنها و ۳. تأسیس هم‌زمان نهادهای موازی و متفاوت با همان انگیزه، و به این قصد که وظایف چنین شورایی را محقق کند، پیدا کرد. تداوم این نوع تلاش‌ها تا به امروز،^۳ نشانه‌ای است از اینکه چنین نیازی توسط نهادهای پیشین برطرف نشده و تلاش‌های جدید نیز بدون آگاهی از رخدادهای تاریخی و بدون درک آسیب‌هایی که ناکامی‌های گذشته را به بار آورده‌اند، همچنان همان مسیر را تکرار می‌کنند.

در این مقاله، پس از شرح نظری در خصوص اهمیت سازوکار یک شورای پژوهش به‌عنوان نهادی میانجی (یعنی نهادی که واحدهای تأمین مالی متقاضی پژوهش را به نهادهای مستقل پژوهشی متقاضی حمایت، مرتبط می‌کند)، با ارائه شواهد و نقل‌قول‌های مرتبط، این ادعا توجیه می‌شود که از ۵۴ سال پیش، انگیزه‌ای قوی میان سیاست «گذاران»^۴ (نه برای محقق‌کردن دقیق سازوکار یک شورای پژوهش به‌عنوان نهادی میانجی، بلکه) برای انتقال موفقیت‌های نمونه‌های بین‌المللی این شورا (که به خطا وظیفه اصلی آن صرفاً اولویت‌گذاری و توزیع بودجه برای پژوهش تصور می‌شد) وجود داشته است.

این ادعا با شرح آنچه از روایت‌ها و نقل‌قول‌های توسعه‌دهندگان ایرانی استخراج شده و مقایسه آن با شرح ساختار و کارکرد شورا در ادبیات جهانی توجیه خواهد شد. در ادامه، با ارائه شواهدی که نشان می‌دهد این سازوکار ناقص (بگویید «وجه ملموس» شورا) نیز هیچ‌گاه به‌صورت یک نهاد خوش‌کارکرد متحقق نشد، پیشنهاد خواهد شد که کارکرد این نهاد خاص، تنها زمانی متحقق خواهد شد که (نه تنها حاوی بخش‌هایی باشد که از ابتدا «ملموس» به نظر می‌رسید، بلکه) وجوه تاکنون پنهان‌مانده

۳. در قالب اقداماتی همانند تأسیس صندوق‌های عرضه‌محور شورای عتف یا سامانه‌هایی تقاضا‌محور همانند ساتع.

۴. و نه الزاماً سیاست «پژوهان».

(ریپ، ۲۰۱۸، ص ۷). در یک اجتماع علمی مرتونی، مسائل غالباً در درون اجتماع دانشمندان یک علم خاص و متناسب با مفاهیم و نظریات درون همان شاخه علمی معنادار (و به عبارتی «اولویت‌گذاری») می‌شد^۴ و سازوکارهایی درونی همانند هم‌تداوری، کیفیت فعالیت دانشمندان و پژوهش‌هایشان را ارزیابی و اعتباردهی می‌کرد.

تحولات اجتماعی - سیاسی قرن بیستم و جنگ‌های جهانی، مسائل جدیدی را که بیرون از اجتماعات علمی معنادار بودند به دانشمندان و اجتماعات علمی (که در طول زمان اعتبار و اقتداری کسب کرده بودند) تحمیل کرد. این مسائل برون‌علمی مسائلی بودند (و هستند) که نه در سازوکار درونی چارچوب‌های علمی، بلکه از بیرون و از سوی صنعت، دولت یا جامعه بزرگ‌تر، (و متناسب با نیازهای افراد یا نیازهای عمومی جامعه) ایجاد می‌شوند. از این جهت، مسائل برون‌علمی دارای مشتریانی غیردانشمند (بگوئید «کارفرما») هستند. کارفرما فرد یا نهادی است که نیازی شخصی یا ملّی دارد و به‌واسطه آن از پژوهش حمایت می‌کند تا از نتیجه آن مستقیماً برای اهداف خود یا اهداف جامعه بهره‌برداری کند.

تمایز ۲. وابستگی «مستقیم» نهاد علم به کارفرما در مقابل

خودگردانی نهاد علم

طبق فرض، یک مسئله زمانی حل خواهد شد که راه‌حل به‌دست آمده برای حل آن بر پژوهشی باکیفیت مبتنی باشد. کیفیت پژوهش‌ها زمانی تضمین می‌شود که اجتماعی که پژوهش در آن انجام می‌شود روال مناسبی نیز برای ارزیابی پژوهش‌ها داشته باشد. سازوکار ارزیابی نیز مناسب نخواهد بود، مگر اینکه توسط اجتماع بی‌طرفی از هم‌تایان (که نهادی خودگردان است) و مبتنی بر تعاملات علمی اصیل دانشمندان انجام شود.

اما در اجتماعات جدید، فوریت مسائل برون‌علمی و فشاری که بر نهاد علم و اجتماع هم‌تایان برای حل آنها تحمیل می‌شود، به‌ناچار تغییراتی را در ساختار اجتماعات سنتی علم ایجاد خواهد کرد. رشته‌ها برای پاسخ به مسئله (یک کارفرمای خاص) پیوند

شورا (یعنی ماهیت میانجی‌گر این نهاد) را نیز دربرداشته باشد. به عبارت ساده، کارکرد اصلی نهاد موردنظر، صرفاً با متحقق شدن تمامیت (و نه صرفاً بخشی از) آن ساختار متحقق خواهد شد. برای این منظور، در ابتدا شرح مختصر و تعریفی از نهادهای سامان‌دهی پژوهش (به‌طور مشخص شوراهای پژوهش) و همچنین، برخی تمایزات مفهومی جدید شرح داده شده و مبتنی بر آنها چکیده‌ای از استدلال ارائه خواهد شد. در ادامه با بررسی مهم‌ترین تلاش‌های انجام شده در طول این نیم‌سده برای تأسیس شورای پژوهش (به‌معنای تشریح‌شده در بخش نظری) ادعای مقاله مستند خواهد شد. این تلاش‌ها^۱ شامل ۱. اولین ایده‌های مطرح شده در خصوص شورای پژوهش در سال ۱۳۴۶ که به تأسیس وزارت علوم انجامید؛ ۲. تأسیس مؤسسه تحقیقات و برنامه‌ریزی علمی و آموزشی؛ ۳. مؤسسات منشعب شده از آن بعد از انقلاب؛ ۴. شکل‌گیری شورای پژوهش‌های علمی کشور در سال ۵۳ و بازگشایی مجدد آن بعد از انقلاب و انحلال آن در سال ۸۲)، و استمرار آن در قالب شورای عالی عتف. در بخش پایانی شرح داده خواهد شد که غلبه نوعی جزئی‌نگری در سطح سیاست‌گذاری، چطور مانع از شکل‌گیری نهادی شده است که در صورت تحقق می‌توانست تأثیر این‌گونه از جزءنگری را کم‌رنگ‌تر کند.

۲. ادبیات نظری و فرضیه ابتدایی

پیشبرد و بازسازی رویدادهای تاریخی مرتبط با سامان‌دهی پژوهش در ایران، وابسته به معرفی و شرح مفاهیم و برخی از تمایزهای مفهومی است که در این بخش ارائه می‌شود.

تمایز ۱. تمایز اجتماعات علمی مرتونی و اجتماعات علمی دوران

جدید

سامان‌دهی پژوهش دست‌کم تا پایان قرن نوزدهم در درون سازوکار اجتماعات علمی خودگردان^۲ مرتونی انجام شده است^۳

۱. این موارد تمامی مواردی است که به نظر می‌رسید به هدف تأسیس شورای پژوهش (به‌معنای مطرح شده در بخش نظری) تأسیس شده‌اند.

2. Autonomous

3. Mertonian

4. Rip

۵. ایده پارادایم تامس کوون نمونه‌ای از این نگرش است (تامس کوون، ۱۹۶۲).

مالی و اداری میان پژوهشگران و مشتریان پژوهش (که به خودگردانی و در نتیجه سلامت پژوهش آسیب می‌زند) ممانعت کند (ریپ، ۱۹۹۴).

شورای پژوهش مطابق تعریف:

سازمان یا شبکه‌ای از سازمان‌هاست که بین تأمین‌کننده مالی پژوهش‌های مبنایی و استراتژیک [ازیک‌سو] و خود جهان پژوهش (از جمله جهان دانشمندان نهادهای وابسته به آنها و پژوهش‌هایی که در جریان است) [از سوی دیگر] واسطه می‌شود (ریپ، ۱۹۹۴، ص ۳).

شوراهای پژوهش بین‌المللی از ابتدای ظهورشان تا امروز دوره‌های متفاوتی را گذرانده‌اند. آنها در ابتدا، ساختاری دولتی داشته و بخشی از دیوان‌سالاری دولت را تشکیل می‌دادند؛ اما به مرور (با تمرکز بیشتر بر ۱. هم‌تداوری پیشنهادها؛ ۲. حضور دانشمندان در پل‌ها و ۳. عضویت دانشمندان در هیئت‌های مدیره) این شوراهای توسط دانشمندان فتح می‌شود (ریپ، ۱۹۹۴، ص ۷). از این دوره، شورای پژوهش (به تعبیر مایکل پولانی) بخشی از جمهوری علم شده (همان، ص ۸) و به واسطه همین، سازوکارها و تعاملات داخلی نظام علمی نیز محفوظ باقی می‌ماند.

دو وظیفه متقارن: کلیدی‌ترین ویژگی شورای پژوهش (که موضوع بحث این مقاله است)، وظیفه دوگانه (و متقارن) آن است. شورای پژوهش (ازیک‌سو) در ارتباطی که با تأمین‌کننده‌های مالی (دولت یا صنعت) خواهند داشت، مسائل بیرونی را (به این منظور که تخصیص اعتبار به آن انجام شود) اولویت‌گذاری کرده و ثانیاً در ارتباط با دانشمندان، از پژوهش مستقل و ارزیابی اجتماعات علمی خودگردان (که سازوکار سنتی اجتماعات علمی است) حمایت می‌کند. این دو وظیفه در ادامه شرح داده می‌شود:

در خصوص وظیفه دوم ذکر شده، نهادهایی همانند شوراهای پژوهش قادر هستند در دوران جدید (و در فقدان اجتماعات علمی سنتی) خودگردانی فعالیت دانشمندان (و اجتماعات وابسته آنها) را (که با ورود مسائل بیرونی به خطر افتاده بود) حفظ کنند. رابطه‌ای [که این شوراها] با دولت دارند،

می‌خورند و میان‌رشته‌ای‌ها و چندرشته‌ای‌ها ایجاد می‌شوند (گیبونز،^۱ ۱۹۹۴، ص ۲۷).

این تغییرات اجتناب‌ناپذیر، ممکن است به نقصی در فرایند پژوهش منجر شود. از همه مهم‌تر اینکه نقش کارفرما در تعیین نتیجه ارزیابی پژوهش، پررنگ‌تر از آنچه باید شود. این موضوع، زمانی رخ می‌دهد که ارتباطی مستقیم میان پژوهشگر و کارفرما ایجاد شود؛ به نحوی که فعالیت پژوهشی پژوهشگر به لحاظ مالی یا اداری مستقیماً وابسته به حمایت کارفرما باشد. نتیجه چنین شرایطی این است که فعالیت‌های پژوهشگر به سمت نتایج موردپسند کارفرما سوگیری پیدا کند؛ یعنی بخش‌هایی از نتایج پژوهش که به منفعت کارفرماست پررنگ‌تر شده و بخش‌های دیگری که ممکن است منافع او را به خطر اندازد پنهان شود.

به‌عنوان مثال، ارتباط مالی و اداری مستقیم پژوهشگر با یک کارفرما (مثل شرکت دخانیات) ممکن است به پنهان‌ماندن بخشی از حقیقت، یا جعل شدن محتوا (مثلاً در خصوص مضرات دخانیات) بینجامد (رزیک،^۲ ۲۰۰۵، ص ۲). در چنین شرایطی اعتبار پژوهش توسط (نه صرفاً اجتماع هم‌تایان، بلکه) افرادی غالباً غیرمتخصص و (نه صرفاً مبتنی بر شناخت روش، بلکه) مبتنی بر مناسبات مرتبط با منافع با ضررهایشان تعیین می‌شود. چنین شرایطی به کیفیت پژوهش آسیب خواهد زد. و بنابراین، شرایطی نیاز است که کیفیت پژوهش، مستقل از ملاحظات خاص کارفرما تعیین شود.

تمایز ۳. خودگردانی اجتماعات علمی مرتونی، در مقابل

خودگردانی اجتماعات علمی جدید (مبتنی بر تخصیص بودجه دولتی)

در شرایطی که پژوهش‌ها برای حل مسائل برون‌علمی تلاش می‌کنند و به این واسطه ممکن است خودگردانی نهادها از بین برود، نهادی میانجی لازم است که میان کارفرما و پژوهشگران یک اجتماع علمی واسطه شده و مانع از این شود که ارزیابی پژوهش از شرایط تحمیل شده توسط کارفرما متأثر شود. نهادهایی همانند شوراهای پژوهش چنین نقشی را ایفا می‌کنند تا از رابطه مستقیم

1. Gibbons

2. Resnik.

افزایش مشارکت ذینفعان و عموم مردم همراه است (استوارت،^۴ ۱۹۹۵، ص ۱۱۹).

در اولویت‌گذاری از نوع اول (یعنی رویکرد افقی)، شورای پژوهش صرفاً واسطه‌ای برای شکل‌گیری سازوکار خودگردان دیگری (مشابه بازار آزاد) است. در این مورد مسائل (نه مربوط به کل جامعه، بلکه) با واحدها و بنگاه‌های در حال رقابت (در سطح خرد) مرتبط می‌شود؛ اما رقابت‌های در سطح خرد، در سطح کلان نیز (به‌طور مثبت یا منفی) مؤثر خواهد بود، به‌عنوان مثال، ممکن است (به رشد اقتصادی) کل جامعه منجر شود؛ از این رو بخشی از بودجه پژوهش‌ها از منابع غیردولتی و مبتنی بر تقاضاها و توسط واحدهای تجاری تأمین می‌شود.

اما تأثیر رقابت‌های خرد در سطح کلان همیشه مثبت نیست. رقابت‌های تجاری ممکن است مسائل کلان را بحرانی‌تر کرده یا مسائلی از نوع جدیدتر ایجاد کند. به‌عنوان مثال، غالب مسائل زیست‌محیطی از این جنس هستند.^۵ از آنجاکه آسیب‌های این مسائل، دیرنگام مکشوف می‌شود (و از این جهت فعالیت واحد تجاری تهدید نخواهد شد)، بنابراین در سازوکار کنترل مبتنی بر بازار وارد نشده و مورد توجه «تاجران» قرار نمی‌گیرد؛ از این رو به اولویت‌گذاری از نوع دوم نیاز خواهد بود.

این دو کارکرد تنها زمانی که به‌صورت هم‌زمان در یک نهاد واحد، متحقق شده باشند و همراه با هم (و در تقارن با یکدیگر) کار کنند، می‌توانند یک شورای پژوهش (مطابق تعریفی که از آن ارائه شد) را شکل دهند. با وجود این، اگر تنها به یکی از این دو وظیفه در نهاد مورد نظر (مثلاً وظیفه اولویت‌گذاری) توجه شود، آنگاه (نه فقط حفظ خودگردانی، بلکه) حتی اولویت‌گذاری نیز کارکرد مؤثرش را از دست می‌دهد. چرایی این ادعا، در بخش بعد و در شرح تمایز پنجم بررسی می‌شود. این مورد دست‌کم یکی از دلایلی است که (آن‌طور که استدلال می‌شود) باعث شده شورای پژوهش (با وجود تلاش‌های پیاپی) هیچ‌گاه در ایران شکل نگیرد.

رابطه‌ای به اصطلاح «به قامت توافق»^۱ است؛ به این معنا که استقلال دو طرف (یعنی دولت و پژوهشگر) بدون تحت نفوذ قرارگرفتن یکی بر دیگری حفظ می‌شود. سازمان‌دهی و شیوه عمل آنها در هماهنگی با استقلال درون‌علمی قرار دارد: به عبارت دیگر، شورا در درجه اول حامی افراد یا گروه‌های دانشمندان و پیشنهادها^۲ های داوطلبانه آنهاست و سازمان‌دهی شوراها با ساختار رشته‌ها، گروه‌های دانشگاهی مستقل هماهنگ است. و سرانجام اینکه به‌عنوان نهادهایی ملی، آنها نمادی از استقلال ملی در علم هستند (اسکووی،^۳ ۲۰۰۱، ص ۸).

تمایز ۴. «اولویت‌گذاری بالا به پایین (کلان‌نگر)» در مقابل

«اولویت‌گذاری افقی (مبتنی بر بازار)»

وظیفه اول شورا (که با وظیفه دوم یعنی حفظ خودگردانی، متقارن است)، کمک به فرآیند تأمین مالی است. تأمین مالی با اولویت‌گذاری پژوهش‌ها همراه است. در اولویت‌گذاری، این سؤال مطرح است که کدام مسائل بیرونی در اولویت قرار دارند و باید حمایت شوند. از این رو، از پژوهش‌هایی که (می‌تواند) در درون این نهاد میانجی تعریف شود، اولویت‌گذاری پژوهش‌هاست. کارفرمای این پژوهش، نهادی (دولتی یا صنعتی) است که بودجه پژوهش را تأمین می‌کند.

روال اولویت‌گذاری در یک شورای پژوهش، از روال (پایین به بالای) یک اجتماع علمی سنتی متفاوت است. مبنای اولویت‌گذاری در شورای پژوهش، مسائل بیرون‌علمی و ضرورت و فوریت آنهاست. عمل اولویت‌گذاری، به حیث منطقی و در انتزاعی‌ترین صورت (و بدون در نظر گرفتن جزئیات رشته‌های متفاوت) ممکن است به دو صورت، به لحاظ عقلانی، موجه شود: ۱. با رویکردی افقی، و توسط سازوکاری خودگردان مشابه بازار آزاد (مبتنی بر عرضه پیشنهادها یا تقاضای واحدها)، و توسط کاربرانی انجام شود که شرایط رقابت مساوی دارند یا ۲. با رویکردی بالا به پایین و توسط روش‌هایی انجام شود که غالباً با

4. Stewart

۵. مسائل زیست‌محیطی و اجتماعی (در سازوکار افقی-تجاری) تاجایی مورد توجه قرار می‌گیرند که واحد تجاری (مثلاً با تهدید از جانب کنشگران محیط‌زیست) متضرر نشود.

1. Arm's-length-relationship
2. Proposals
3. Skoie

پهلوی [شیراز] یا دانشگاه آریامهر [شریف] را رسیدگی می‌کرد؛ حتی اگر برای حل کردن آن از بودجه بخش‌های مهم دیگر (که کمتر برای شاه ملموس بود) کسر می‌کردند» (اعتماد، ۱۳۶۱).

مسائلی را که از این طریق اولویت پیدا می‌کنند با ارجاع به روایت یادشده، از این پس، مسائل «ملموس» می‌نامیم. این مسائل هرچند از منظر یک دولت یا صنعت خاص، مهم هستند، اما انتخاب آنها (صرفاً به واسطه ملموس بودن از یک منظر خاص) الزاماً انتخاب و اولویت‌گذاری عقلانی نخواهند بود. توجیه عقلانی برای اولویت مسائل ملموس، به این دلیل کافی نیست که ممکن است باعث شود برنامه‌ریزی‌های کلان و دقیق‌تر قربانی اهداف (هرچند مهم، اما) در سطح خرد شود؛ از این رو هزینه کردن برای این مسائل، با وجود تغییرات مثبت در یک سطح جزئی، تأثیر عمومی خوشایندی نخواهند داشت.

ارتباط مستقیم میان نهاد اولویت‌گذار و کارفرمای دولتی، معضل دیگر به جز امکان اولویت‌یافتن مسائل ملموس‌تر نیز به همراه خواهد داشت. از آنجاکه اجتماعات در جهت حل مسائلی که اولویت‌دار هستند، ارائه و سازمان‌دهی جدیدی (در قالب شاخه‌های میان‌رشته‌ای) پیدا می‌کنند (گیبونز، ۱۹۹۴)، پس اگر اولویت‌ها (نه در جهت اهداف کلان، بلکه) با تمایلات انفرادی افراد (مثلاً دولتی) تعیین شده باشد، آنگاه ساختار نهادهای علمی نیز در جهت همان ملاحظات انفرادی بازآرایی خواهند شد.

استدلال و فرضیه مقاله

با مقدماتی که گفته شد، می‌توان این فرضیه را مطرح کرد که روشمند و علمی بودن فرایند اولویت‌گذاری توسط شورا، تنها زمانی تضمین خواهد شد که خود این شورا، وظیفه اول خود یعنی فاصله انداختن میان کارفرما و پژوهشگر (و به عبارت دیگر حفظ استقلال پژوهشگر) را نیز برعهده داشته باشد؛ زیرا تنها در این صورت است که حاصل فرایند اولویت‌گذاری، مورد تأیید اجتماع علمی بی‌طرفی قرار می‌گیرد. به دیگر سخن، تنها زمانی که وظیفه اول شورای پژوهش (یعنی حفظ خودگردانی اجتماع علمی) محقق شده باشد، امکان محقق شدن وظیفه دوم (یعنی اولویت‌گذاری روشمند) در شورا نیز ایجاد خواهد شد. در غیر

تمایز ۵. تمایز میان مسائل (به‌طور روشمند) اولویت‌دار در مقابل مسائل «ملموس»

از آنجاکه اولویت‌گذاری نیز یک پژوهش است، در هر دو شیوه اولویت‌گذاری (افقی یا از بالا به پایین) وابستگی مالی مستقیم نهاد میانجی، به ارائه‌کننده پول، (چه صنعت باشد و چه دولت) مشکلی از جنس مسئله‌ای که در تمایز ۲ شرح داده شد ایجاد کرده و در نتیجه بر کیفیت آن اثر مخربی خواهد گذاشت.^۱ در این شرایط نیز، پژوهشگر (یا سازمان پژوهشی) ممکن است ناچار شود نتیجه فعالیت پژوهشی خود (در خصوص اولویت‌دادن به مسائل) را با خواست و امیال دولت (یا صنعت) هماهنگ و تنظیم کند. هرچند در ملاحظات دولتی ممکن است نفعی شخصی یا تجاری وجود نداشته باشد و حتی حسن‌نیتی نیز برای گزینش بهترین مسائل وجود داشته باشد اما (آن‌طور که شرح داده می‌شود) این ارتباط مستقیم، ممکن است باعث شود بدون توجیه کافی، مسائلی که برای دولت (یعنی کارفرما) «ملموس‌تر» است، اولویت بیشتری پیدا کند.

به عبارت دیگر، بدون استفاده از رویکردی روشمند، از منظر یک فرد یا اجتماع متفاوت، برخی مسائل قابل‌فهم‌تر و ملموس‌تر (یا دارای اهمیت بیشتر) از باقی مسائل به نظر می‌رسند. در این میان، اشخاص یا گروه‌های در مقام‌های اجرایی «مهم» (و بدون ربط علمی مشخص)، توانایی اعتباربخشی مصنوعی به مسائلی را خواهند داشت که برایشان ملموس‌تر است. از این رو، ارتباط مستقیم با کارفرمای دولتی (یا هر سازمان توزیع‌کننده دیگر) در مورد این پژوهش خاص، به این نتیجه منجر می‌شود که تشخیص‌هایی گاه سوگیرانه در اولویت‌گذاری غالب شوند.

سابقه چنین شرایطی، در بسیاری از برهه‌های تاریخی وجود داشته و گاه باعث تغییر مسیرهای جدی در برنامه‌ریزی‌ها شده است. به عنوان مثال، اکبر اعتماد، مؤسس مؤسسه تحقیقات و برنامه‌ریزی آموزش عالی در سال ۱۳۴۸، از رویکرد دولت هویدا نسبت به مسائلی که برای شاه ملموس‌تر بود روایت می‌کند:

«در بسیاری از موارد دولت مسائلی را که برای شاه ملموس‌تر بود و زودتر توسط او دیده می‌شد (مثل مسائل مرتبط به دانشگاه

۱. الزاماً هر مسئله برون‌علمی، که با رویکردی از بالا به پایین، اولویت پیدا کرده و حل آن به نهاد علم سپرده شود، در خدمت اهداف کلان کشور نیست.

کنش‌های خطا و غیرخطا (نسبت به ارزش تثبیت‌شده) ایجاد خواهد شد که امکانی برای تصمیم‌سیاست «گذاران» مهیا خواهد کرد.

۴. روایت تلاش برای تأسیس شورای پژوهش در ایران

تلاش اول: سامان‌دهی پژوهش و وزارت علوم

تا پیش از سال ۱۳۴۶، هیچ سازمانی متصدی امور پژوهش در کشور نبوده است (مضطرزاده، ۱۳۷۲، ص ۱۳۷۲، ۳). ایده اولیه برای سامان‌دهی پژوهش (در سال ۱۳۴۶) در ذهن دو شخصیت در تاریخ آموزش و پژوهش کشور، یعنی مجید رهنما و اکبر اعتماد، شکل می‌گیرد. در آن دوران، شاه‌نگرانی‌هایی درخصوص هزینه‌هایی داشت که برای پژوهش‌های ناموفق «هدر می‌شد» (اعتماد، ۱۳۹۶، ص ۹۶). تصور سیاستمداران این بود که ایجاد نظارت قوی‌تر دولتی و در نظر گرفتن تنبیهاتی «برای هر ریال که در زمینه پژوهش‌های بی‌نتیجه هدر می‌شود» می‌تواند مسئله را حل کند (اعتماد، ۱۳۹۷، ص ۲۵۱). پس از مخالفت بی‌درنگ شخصیت‌های یادشده با ایده اعمال نفوذ سیاستمداران در امر پژوهش (که به معنای از بین رفتن استقلال پژوهش بود)، مأموریت سامان‌دهی به پژوهش به مجید رهنما سپرده می‌شود. هم‌زمان اعتماد نیز، که از نخست‌وزیر وقت^۷ مأموریتی درخصوص مسائل مرتبط با پژوهش دریافت کرده، کمیسیون^۸ برای همفکری در این مورد تشکیل می‌دهد.

مطابق هر دو روایت اعتماد (۱۳۹۶) و رهنما (۱۳۶۵) مأموریت ابتدایی به ناگهان (و به‌واسطه توجه به امری ملموس‌تر) تغییر مسیر پیدا کرده و به شکل‌گیری وزارت علوم و آموزش عالی می‌انجامد. اکبر اعتماد^۹ ایده اولیه‌ای را که در نهایت به تأسیس وزارت علوم منجر شد، این‌طور بیان می‌کند:

«با روش‌های موجود [در آن زمان] نمی‌شد پژوهش‌های علمی را پیش برد؛ چون سازمانی وجود نداشت که مسئولیت

این صورت، وظیفه دوم نیز (به‌واسطه ارتباط مستقیم اولویت‌گذار با دولت) کاربرد صحیح خود را از دست می‌دهد. در ادامه مقاله، از یک‌سو با ارائه شواهد استخراج‌شده از اسناد و مصاحبه‌های تاریخی، فرضیه اشاره‌شده مورد تأیید قرار گرفته و همچنین، توضیحی برای ناکامی‌های ایجادشده در سامان‌دهی پژوهش در ایران ارائه خواهد شد.

۳. روش انتخاب و تحلیل رویدادها

بخش دوم (یا بخش تاریخی) نیازمند شرح مختصری از روش خواهد بود. این بخش مطالعه‌ای توصیفی-تحلیلی است. نتایج حاصل، از طریق مطالعه کتابخانه‌ای و بررسی اسنادی و با رویکردی نظری انجام شده است. در این تحقیق تمامی روایت‌ها و اسناد کتابخانه‌ای و صوتی (و اسناد باقی‌مانده از نهادهای موردبحث) ملاک و حدود سنجش را تشکیل می‌دهد. تحلیل، وامدار رویکردی ایدیوگرافیک به مسئله پژوهش در ایران است. در این نوع مطالعه، مبتنی بر یک ارزش تثبیت‌شده، رخدادها (ی تاریخی) غربال^۱ خواهند شد (ریکرت، ۱۹۰۲). اگر ایده‌داری ارزش، در مطالعه حاضر «سامان‌دهی پژوهش» فرض شود، آنگاه رخدادها (ی تاریخی) نیز با اصل انتخابی^۲ که نسبت به همین ارزش، معنادار شده انتخاب خواهند شد. مثلاً در این تحقیق، وزارت علوم تجربه‌ای ناموفق در شکل‌دهی به سازوکار سامان‌دهی پژوهش تعبیر می‌شود؛ هرچند سازوکار وزارت ممکن است موفقیت‌ها (یا عدم موفقیت‌ها) از جنس دیگر داشته باشد.

غربال رویدادها براساس یک ارزش (اگر ارزش متعلق به امروز باشد) گاه توسط مورخان با عنوان «ویگیزم»^۴ (باترفیلد، ۱۹۶۵) نکوهش شده، و گاه به‌طور مقصدانه توسط فلاسفه، با عنوان «بازسازی عقلانی» رویدادها (لاکاتوس، ۱۹۷۰)^۶ به‌کار رفته است. ویژگی چنین رویکردی ایجاد امکان قضاوت رویدادهای تاریخی است. به‌عنوان مثال، در پژوهش حاضر، امکان تفکیک

۷. امیرعباس هویدا

۸. با حضور: عبدالله فریار، قاسم خدیوشریفی، غلامحسین کاظمیان و...
۹. چند مصاحبه با اکبر اعتماد انجام شده، یکی توسط فرخ غفاری (که «مصاحبه قدیمی‌تر» نامیده شده)، سه دیگر در سال‌های اخیرتر: (کتاب‌های «ایران و اتم» حسین دهباشی، کتاب «در پرتگاه حادثه» یزدانی‌راد، و مصاحبه با غلامرضا افخمی (که «مصاحبه‌های اخیر» نامیده شده‌اند).

1. Sifting
2. Rickert
3. Principle of Selection
4. Whiggism
5. Butterfield
6. Lakatos

وزارت آموزش گرفته بود و آن را (با این توجیه که «وزارت آموزش با آن شرایط غیرقابل اصلاح است» (رهنما، ۱۳۶۵)) نپذیرفته بود، این بار صرفاً می‌پذیرد در مورد «تحقیقات علمی» فعالیت کند. او شش ماه وقت می‌خواهد و در این مدت برای موفقیت در برنامه‌ای که به او محول شده با علاقه به مطالعه می‌پردازد. او تحولات جهانی در خصوص سامان‌دهی پژوهش را به‌طور دقیق بررسی می‌کند؛ اما بعد از مدتی به او گفته می‌شود دانشگاه‌ها (به‌عبارت دیگر آموزش عالی) هم جزئی از این تحولات [در دست اقدام توسط رهنما] باشد:

می‌خواستم ببینم که وضع تحقیقات علمی را چطور می‌توانیم در ایران درست کنیم، چیزی شبیه CNRS فرانسه. اما بعد گرفتار همه دانشگاه‌ها شدم (رهنما، ۱۳۶۵).^۲

شاه به رهنما می‌گوید که دانشگاه با «وضع‌ای که دارد!» نمی‌تواند در وزارت آموزش و پرورش باقی بماند^۳ (رهنما، ۱۳۶۵).^۴ در خصوص «وضع دانشگاه» و نگرانی‌هایی که در آن دوره، ذهن سیاست‌گذاران^۱ را مشغول کرده بود به دو مورد تأکید شده است: ۱. مسئله برنامه‌ریزی‌های دانشگاهی و از مهم‌ترین آنها آزمون‌های ورود به دانشگاه، که به دلیل تقاضای بالا، مسئله‌ای حل نشده به نظر می‌رسید (رهنما، ۱۳۶۵)^۵ و ۲. نگرانی به خاطر فعالیت‌های سیاسی دانشگاه و دانشجویان در آن زمان (باهری، ۱۳۶۱).^۶

هرچند ارتباط سازمانی میان دانشگاه و پژوهش پدیده مقبولی است، اما دو مسئله ذکر شده که انگیزه اضافه‌شدن موضوع دانشگاه به وزارت علوم است، اشاره‌ای به چنین تمایلی ندارد. در بخش بعد شرح داده می‌شود که هرچند مؤسسان وزارت علوم به اهمیت ارتباط میان دانشگاه و پژوهش آگاه بودند، اما اولویت قلمداد کردن چنین مسئله‌ای دست‌کم با هفت سال تأخیر توسط سیاست‌گذاران^۱ پذیرفته شد.

۲. نوار الف دقیقه ۳۰:۶.

۳. دانشگاه‌ها تا پیش‌ازین دوره (تا ۱۳۴۶) توسط وزارت آموزش و پرورش اداره می‌شد. این وزارت نیز چند سال پیش‌ازین یعنی سال ۱۳۴۳ (در دوره نخست‌وزیری حسن‌علی منصور) به همراه سازمان اوقاف و وزارت فرهنگ و هنر از وزارت بزرگ‌تری به نام وزارت فرهنگ تفکیک شده بودند.

۴. نوار الف دقیقه ۳۰:۷.

۵. نوار الف دقیقه ۳۰:۸.

۶. نوار ۲۱ طرف دقیقه ۳۰:۰.

تحقیقات علمی را برعهده بگیرد. منظور از این سازمان، شورایی اجرایی بود که اعتبارات پژوهشی را تعیین می‌کرد، از دولت اعتبارات می‌گرفت، تقسیم می‌کرد و پیگیری می‌کرد و نتیجه را می‌سنجید» (اعتماد، ۱۳۹۷، ص ۲۳۹). «در آن زمان، بلژیک شورایی اجرایی به نام تحقیقات علمی داشت که در آن اعتبارات برای فعالیت‌های علمی تعیین شده و ازسوی دیگر فعالیت‌های علمی انجام شده در آن مورد ارزیابی قرار می‌گرفت» (اعتماد، ۱۳۹۷، ص ۲۳۹)، (اعتماد ۱۳۹۶، ص ۸۶) نتیجه تشکیل کمیسیون و بحث‌های مرتبط با آن، پیشنهادی است که به نخست‌وزیر ارائه می‌شود:

«شورایی با عنوان «شورای عالی پژوهش‌های علمی»^۱ زیر نظر نخست‌وزیر در ایران شکل بگیرد. و کسی با سابقه علمی رئیس آن شود و بودجه‌ای در اختیار او گذاشته شود که برای تحقیقات علمی اختصاص دهد و خود آن شورا نیز به‌نحوی آن را ارزیابی کند» (اعتماد، ۱۳۹۷، ص ۲۳۹)

نخست‌وزیر، در زمان ترک جلسه از ایده‌هایی که شنیده راضی است؛ اما بعد از مدت کوتاهی، از رادیو اعلام می‌شود (برخلاف انتظار آنها برای تأسیس یک شورای پژوهشی) وزارتخانه‌ای به نام «وزارت علوم و آموزش عالی» تشکیل شده است (اعتماد، ۱۳۹۷ و ۱۳۷۵). ایده تأسیس یک شورای پژوهش در نهایت (نه به تأسیس یک شورای پژوهش، بلکه) به سمت شکل‌گیری وزارت علوم و آموزش عالی منحرف شده بود (اعتماد، ۱۳۹۷، ص ۲۴۰). پاسخ نخست‌وزیر به شگفت‌زدگی اعتماد این است که شاه هرچند از موضوع اظهار رضایت کرده، اما گفته است: «دانشگاه‌ها نیز مسائل زیادی دارند و حال که قرار است مسئله علمی [تحقیقاتی] را حل کنیم، مسائل دانشگاهی را نیز حل کنیم» (همان).

روایت مجید رهنما نیز از جهات زیادی با گفته‌های اعتماد همخوانی دارد. از رهنما (۱۳۶۵) خواسته می‌شود که سازمانی (به‌طور مشخص) برای سامان‌دادن به پژوهش «تحقیقات علمی» تأسیس شود. رهنما که پیش‌ازین در زمان نخست‌وزیری حسن‌علی منصور (در سال ۱۳۴۳) پیشنهادی برای فعالیت در

۱. در اینجا از ایده‌ای صحبت می‌شود که به وزارت علوم منجر شد و نه شورای پژوهش‌های علمی کشور که چند سال بعد با هدفی مشابه شکل می‌گیرد.

پژوهش و دانشگاه

تمایز پنجم در قسمت نظری این مقاله، میان «مسائل ملموس»، (که نظم موجود حاصل آن است)، و مسائل به‌طور روشمند اولویت‌دار (که قرار است نظم موجود با حل آنها، بهبود یابد) را می‌توان از منظر دیگر و با بررسی جزئیات رویداد شرح داده شده در بخش قبل بررسی کرد. یک امکان محقق‌نشده این بود که نتیجه در کنار هم قرارگرفتن موضوع آموزش عالی و پژوهش علمی، ترکیب مؤثری همانند محوریت‌یافتن پژوهش در دانشگاه باشد که در این صورت، دانشگاه‌ها به‌عنوان نهادهای مستقلی برای پژوهش معرفی می‌شد و وزارت علوم نیز می‌توانست همانند یک مؤسسه سامان‌دهی پژوهش، نقش میانجی‌گر را ایفا کند.

روایت کمی متفاوت اعتماد در مصاحبه‌ای قدیمی‌تر^۱ (۱۳۶۱) نشان می‌دهد ایده پژوهش محوری دانشگاه، دست‌کم در ذهن صاحب‌نظران وجود داشته است. او در این مصاحبه بیان می‌کند (هم‌زمان با فعالیت‌هایش در سازمان برنامه) از سوی نخست‌وزیر مأمور شده بود درخصوص «مسائل علمی و دانشگاهی کارهایی انجام دهد»:

«[قرار شد] گروهی تشکیل دهیم و ببینیم چطور می‌توانیم مسائل علمی و آموزشی امروز را حل کنیم و مسائل موجود را برطرف کنیم (...). هفت، هشت نفر در این گروه بودند و هفته‌ای یک‌بار هم با نخست‌وزیر صحبت می‌کردیم و نتیجه این جلسات بعد از یک ماه، گزارشی بود که به نخست‌وزیر داده شد. نتایج این بود که اگر می‌خواهیم به وضع دانشگاه‌ها رسیدگی شود و دولت برخورد بهتری با دانشگاه داشته باشد، باید یک ارگان واقعی در دولت مسئول دانشگاه‌ها باشد» (اعتماد، ۱۳۶۱) و دلیل آن اینکه: «وزارت آموزش که تا پیش از این مسئول دانشگاه‌ها بود، چون مأموریتش تأمین آموزش بود، خیلی سخت می‌توانست به دانشگاه برسد. خصوصاً اینکه دانشگاه‌ها هم برج عاج‌های بزرگی بودند که با امکانات و وقتی که [وزارت آموزش و پرورش] داشت نمی‌تواند حریف دانشگاه شود» (اعتماد، ۱۳۶۱).

۱. در مصاحبه با فرخ غفاری، به نام «شورای عالی پژوهش‌های علمی» اشاره‌ای نمی‌شود. با فرض درست بودن مصاحبه‌ها، باید گفته‌های اعتماد در مصاحبه اخیرتر را (نه تغییر نظر، بلکه) به‌منابۀ دقیق‌تر شدن مفاهیم در ذهن او قلمداد کرد.

اعتماد (۱۳۶۱) می‌گوید تحولات زیادی [به‌لحاظ اقتصادی و صنعتی] در این مدت رخ داده بود؛ اما دانشگاه همیشه از این جریان‌ها عقب بود:^۲

«پژوهش همچنین از این نظر اهمیت داشت که می‌توانست ارتباط مشخصی میان موضوعات و مسائل درونی و واقعی، و دانشگاه که به نظر می‌رسید در برج عاج خود به سر می‌برد ایجاد کند».

باوجوداین، وزارت علوم هرچند به انگیزه سامان‌دهی هم‌زمان آموزش و پژوهش شکل گرفت، تا مدت‌ها (به شرحی که ارائه می‌شود) با ایده دانشگاه پژوهش محور درگیر نشد. تأسیس وزارت علوم هم‌زمان (و در راستای) آنچه به‌عنوان «انقلاب آموزشی» نامیده می‌شد پیش می‌رفت^۳ (اعتماد، ۱۳۷۵). به گفته اعتماد، این برنامه، هدفی متفاوت^۴ از پژوهش محوری را دنبال می‌کرد (همان^۵). و در جریان بحث‌های مرتبط با آن (دست‌کم در چند سال ابتدایی)، اشاره مشخصی به پژوهش محور شدن دانشگاه دیده نمی‌شود.^۶ در سخنرانی شاه در اولین کنفرانس انقلاب آموزشی رامسر در سال ۴۷ نیز تأکیدی بر پژوهش محوری دانشگاه وجود ندارد.^۷ در محتوای منشور تهیه شده در این خصوص^۸ نیز تأکید خاصی به تحقیقات دانشگاهی وجود ندارد.^۹ باقی اسناد از مذاکرات رسمی سیاستمداران نیز حکایت از چنین رویکردی دارد. از سندهای باقی مانده این دوره این حس ایجاد می‌شود که وظیفه وزارت علوم بیشتر به‌عنوان سازمانی برنامه‌ریز (و نه سامان‌دهنده به پژوهش) تا حد زیادی تثبیت شده است.^{۱۰}

وزارت علوم: وزارتخانه‌ای که در حال شکل‌گیری بود، فرصتی

۲. اعتماد بعدها این ایده را در دانشگاه بوعلی متحقق می‌کند.

۳. از مفاد رأی‌گیری ششم بهمن ۱۳۴۱ و اولین بار به همراه موضوع اصلاحات ارضی مطرح شد؛ اما تا سال ۱۳۴۶ فعالیت جدی‌ای درخصوص آن انجام نشد.

۴. «بهبود کیفیت آموزش از طریق مسیرهایی فراتر از فعالیت‌های رایج دولت»

۵. نوار ۲ الف، دقیقه ۳۹

۶. اولین بار هفت‌سال بعد، تصور دانشگاه با وظایف پژوهشی در سیاست‌ها قابل‌ردیابی است.

۷. موارد صرفاً شامل ۱. رفع مدرک‌گرایی؛ ۲. اهمیت بروزرسانی موضوعات درسی و همچنین ۳. تأکید بر کم‌بودن محصلین رشته‌های فنی به نسبت کل محصلین دانشگاه‌ها

۸. ۱. اجرای اصل عدم‌تمرکز در امور آموزشی؛ ۲. تعمیم تعلیم و تربیت در سطح کشور؛ ۳. بهبود کیفیت تعلیمات دانشگاهی؛ ۴. شناخت استعدادها و متعلمان و ۵. هدایت آن استعدادها از طریق رابطه گفت‌و شنود

۹. مجلس شورای ملی، تصمیم قانونی به رأی اعتماد آقای هوبدا https://rc.majlis.ir/fa/law/print_version/96669 در تاریخ ۱۳۵۰/۷/۱

۱۰. نگاه کنید به مذاکرات مجلس سنا در ۲۵ فروردین ۱۳۴۸ با حضور رهنا

زمینه تحولات بعدی در وزارت علوم و آموزش عالی هم شد (...). یعنی در واقع تحولات بعدی وزارت علوم و تشکیل مؤسسه تحقیقات و برنامه‌ریزی علمی و آموزشی همه، تأثیری بود که از آن برداشت اولیه مانده بود» (اعتماد، ۱۳۹۷، ص ۲۴۰).

سه وظیفه‌ای که اعتماد (۱۳۷۵) برای مؤسسه تحقیقات و برنامه‌ریزی نام برده یعنی ۱. اعتباردهی؛ ۲. ارزیابی پژوهشی و ۳. تعیین اولویت‌های پژوهشی با وظایف شوراهای پژوهش همخوانی دارد. تمایز مفهومی دیگری مرتبط با این مؤسسه وجود دارد:

تمایز، «دولت در حمایت از پژوهش (بعد اول)» و «پژوهش در خدمت دولت (بعد دوم)»: این تمایز با تمایز شماره ۱ (در بخش مفاهیم مقاله) منطبق است. با تأکید بر اینکه ذیل بعد دوم (با وجود ارتباط مستقیم با کارفرما) فعالیت‌های مفیدی انجام شده است. آن‌طور که اعتماد (۱۳۷۵) روایت می‌کند، مؤسسه از ابتدا دو بُعد متفاوت را دنبال می‌کند که تنها یکی از آنها (یعنی بُعد اول) وظیفه یک شورای پژوهش (یعنی دولت در حمایت از پژوهش) است و (به تعبیر مقاله حاضر) امکان نوعی سیاست «گذاری» عقلانی را ایجاد می‌کند و اما بُعد دوم مستعد تقویت نظم حاصل از امور ملموس خواهد بود:

«مؤسسه دو بُعد در خود داشت: [بعد اول]، بُعد تحقیقات علمی [یعنی همان مأموریت ابتدایی ایجاد شورای پژوهش بود]. اما بُعد دوم، تحقیق و برنامه‌ریزی در آموزش بود. در ایران در خصوص سیستم آموزشی هیچ اطلاع و آمار نبود (...). و نیاز بود عوامل لازم برای تصمیم‌گیری ایجاد شوند. بنابراین، از [واژه] «تحقیقات» در زمینه تحقیقات علمی شروع شد [یعنی بُعد یک] اما به بُعد دوم هم اطلاق شد؛ یعنی تحقیقات [در خصوص] آموزش (...). یعنی بازوی پژوهشی اطلاعاتی دولت در زمینه آموزش بودیم». (اعتماد، ۱۳۷۵)^۵

همان‌طور که گفته شد، در خصوص بُعد دوم، مؤسسه تحقیقات و برنامه‌ریزی، فعالیت‌های مفیدی را از جمله ارائه آمارهای آموزش عالی پیش می‌برد؛ هرچند این بُعد، خطر ارتباط مستقیم مؤسسه

برای ایفای نقش سامان‌دهی پژوهش پیدا نمی‌کند. مطابق الگوی یک شورای پژوهش بین‌المللی، و مشابه نقشی که آنها برای نهادهای پژوهشی در عضویت خود انجام می‌دهند^۱ وظایف وزارت تازه‌تأسیس نیز باید (نه کنترل و سیاست‌گذاری بیرونی برای دانشگاه و پژوهشگاه‌ها، بلکه) حمایت، پشتیبانی و تسهیل‌گری باشد.^۲ اما وزارت علوم در مدت کوتاهی به سازمان عظیمی تبدیل می‌شود که رویکردش به مسائل (مشابه مسائل ملموس پیشین) می‌توانست باعث سوگیری‌هایی در اولویت‌های پژوهشی شود (فرهنگ مهر، ۱۳۸۸، ص ۴۸). این در حالی است که در ابتدای تأسیس، هم رهنما و هم اعتماد با سپردن نقشی به وزارت علوم که نتیجه آن محدود کردن دانشگاه‌ها باشد مخالف بودند. رهنما می‌گوید: «ما نمی‌خواستیم سازمانی بسازیم که کارش دائماً توی سر دانشگاه زدن باشد» (رهنما، ۱۳۶۵). همچنین، رهنما با نظارت‌های بیرونی (که در آن دوره) عملاً از سوی وزارت دربار (و توسط دکتر محمد باهری) و در قالب «بازرسی دانشگاه‌ها» هدایت می‌شد، مخالف است^۳ (همان^۴). از این جهت به نظر می‌رسد امکان در نظر نگرفتن تأثیر مسائلی که ملموس‌تر به نظر می‌رسند، وجود نداشت.

تلاش دوم: مؤسسه تحقیقات و برنامه‌ریزی علمی و آموزشی

تلاش بعدی برای ایجاد شورای پژوهش، به مؤسسه‌ای منجر شد که توجه به مسائل ملموس برای دولت را در کنار مسائل به‌لحاظ عقلانی اولویت‌دار توأمان می‌کرد. در سال ۱۳۴۸، اکبر اعتماد «مؤسسه تحقیقات و برنامه‌ریزی علمی و آموزشی» را تأسیس می‌کند. اعتماد (۱۳۷۵ و ۱۳۹۷) تصریح می‌کند که ایده تأسیس این مؤسسه، برای تحقق ایده قبلی او یعنی «شورای عالی پژوهش‌های علمی» بوده است:

«مسئله پیشنهاد ایجاد شورای عالی پژوهش‌های علمی ایران،

۱. رابطه عضویت (و نه کارفرما و تابع)

۲. در ابتدای درگاه سامانه مؤسسه ماکس پلانک، نوشته شده «چیزی به نام مؤسسه ماکس پلانک وجود ندارد؛ بلکه جامعه ماکس پلانک گروهی از مؤسسات را در آلمان و خارج از آلمان اداره می‌کند که در انتخاب، هدایت و انجام پژوهش‌هایشان خودگردان هستند. <https://www.mpg.de/institutes>

۳. هم‌زمان با تأسیس وزارت علوم در وزارت دربار سازوکار «بازرسی دانشگاه‌ها» برای ارزیابی وضعیت دانشگاه ایجاد می‌شود.

۴. نوار ۲ب، دقیقه ۴۶

۵. نوار الف ۳، دقیقه ۲۵

در مدت کوتاهی تغییر کاربری پیدا کرد و (آن‌طور که شرح داده خواهد شد) فعالیت‌هایی مشابه بعد دوم را دنبال می‌کند.

تلاش سوم: شورای پژوهش‌های علمی کشور

تلاش سوم (با شکل‌دهی به شورای پژوهش‌های علمی کشور) به روشنی نشان می‌دهد که چطور (تنها دریافت امر ملموس، و در نتیجه) تصور ناقص از سازوکار یک شورای پژوهش باعث می‌شود که کارکرد مورد انتظار محقق نشود. این مورد که عنوانی مشابه با نظر اکبر اعتماد داشت،^۲ چند سال بعد و در ۲۸ دی ماه سال ۵۰ و در اجرای قانون تأسیس وزارت علوم و با همین عنوان، مطرح و در سال ۱۳۵۲ برای سامان‌دهی پژوهش شکل می‌گیرد (حاجی‌ترخانی، ۱۳۷۵، ص ۱۲۴). پیش از شکل‌گیری این شورا، در ساختار داخلی وزارت علوم، شورایی به نام «شورای توسعه و تشویق پژوهش» با ریاست وزیر علوم، امور مرتبط با پژوهش را رسیدگی می‌کند که با آغاز به کار شورای پژوهش‌های علمی کشور» منحل می‌شود^۳ (مضطرزاده، ۱۳۷۲، ص ۷). فعالیت‌های پیش از انقلاب شورای پژوهش‌های علمی کشور تا سال ۱۳۵۷ ادامه دارد.^۴

شورای پژوهش‌های علمی کشور به جز مسائل کلان به شکل‌گیری سازوکارهایی برای به جریان انداختن فرایند اولویت‌گذاری افقی فکر می‌کند. اما به نظر محقق شدن آن نیاز به فشار از سوی دولت، برای شکل‌گیری تقاضاها داشت. در قطعنامه هشتمین کنفرانس ارزیابی انقلاب آموزشی در سال ۱۳۵۴، به سازمان‌های اجرایی دولتی و صاحبان صنایع توصیه شد ظرف مدت شش ماه فهرست تمامی نیازهای پژوهشی خود را در اختیار شورای پژوهش‌های علمی کشور قرار دهند و شورا موظف شد ظرف سه ماه این اطلاعات را برای استفاده پژوهشگران و مؤسسات آموزشی و پژوهشی چاپ و منتشر نماید؛ امری که باید

با کارفرمای دولتی (یعنی موضوع تمایز ۲) را ایجاد می‌کرد.^۱ اما در مورد فعالیت‌های بعد اول (که فعالیت‌های شورای پژوهش است)، با وجود هدف‌گذاری شرح داده شده، به نظر می‌رسد مؤسسه موفق نشده است این نوع فعالیت را به‌نوعی قرارداد تمام‌عیار اجتماعی تبدیل کند. شاهد برای این ادعا، شکل‌گیری نهادی موازی با همان وظیفه و با عنوانی بسیار آشنا در مدتی کوتاه پس از آن است. در سال ۱۳۵۲ هم‌زمان با فعالیت‌های مؤسسه «شورای پژوهش‌های علمی کشور» این بار به ریاست عالی‌ه ملکه شکل می‌گیرد (آیین‌نامه شورای پژوهش‌های علمی کشور، ۱۳۵۴).

بعد از انقلاب، مؤسسه تحقیقات و برنامه‌ریزی علمی و آموزشی در بحبوحه انقلاب فرهنگی مدتی از فعالیت بازایستاد و مجدد در اواخر دهه ۶۰ در بستر عواملی از جمله پایان جنگ و بهبود نسبی دیپلماسی بین‌المللی، نقش‌آفرینی مدیران خردگرا و توسعه‌گرا و تعامل‌گرا در سطح بالا و میانی مدیریتی، و حضور نیروهای تحصیل‌کرده و تازه‌نفس (فراستخواه، ۱۳۹۸، ص ۲۱۳) مجدد در قالب مؤسسات دیگری احیا شد. تداوم فعالیت‌های این مؤسسات، به بعد دوم یعنی «سیاست پژوهشی» (و نه سیاست‌گذاری) در خصوص علم و آموزش عالی (و در نتیجه ارتباط مستقیم با دولت) محدود شد و نشان زیادی از آن چیزی مشاهده نمی‌شود که از سازوکار سامان‌دهی به پژوهش (یعنی فعالیت‌های یک شورای پژوهش) انتظار می‌رود.

یکی از مؤسسات یادشده (یعنی مؤسسه پژوهش و برنامه‌ریزی آموزش عالی) که عنوانش نزدیک‌ترین قرابت را به مؤسسه اعتماد دارد، و بسیاری از وظایف آن مؤسسه از جمله تهیه سالانه آمار آموزش عالی را مطابق همان سنت برعهده دارد، بیشتر به بعد دوم یعنی برنامه‌ریزی آموزش عالی متمرکز است. مرکز ملی تحقیقات علمی نیز که اسم آن تداعی‌گر وظایف بعد اول (یعنی یک شورای پژوهش) بود (به‌نحوی که شرح داده خواهد شد)

۲. شورای عالی پژوهش‌های علمی

۳. روشن است که شورای داخلی وزارت (که خود وابسته است) قابلیت حفظ استقلال پژوهشگران را نخواهد داشت.

۴. مشابه بودن نام این شورا با شورایی که اعتماد پیشنهاد داده بود، الزاماً به ریشه‌های آن اشاره ندارد. اعتماد در مصاحبه «ایران و اتم» از شورای عالی پژوهش‌های علمی کشور نام می‌برد و در کتاب «در پرتگاه حادثه» از شورای تحقیقات علمی کشور که هردو ترجمه‌هایی از سازمان‌های مشابه در بلژیک و فرانسه هستند.

۱. امروز بعد از گذشت نیم‌سده (و غلبه بعد دوم) نیز این انتظار برای دولت باقی مانده که در ازای حمایتی که به‌طورمستقیم از مؤسسات پژوهشی وابسته به خود دارد به همان اندازه نیز باید پاسخگویی دریافت کند. به عبارت دیگر در ازای منابع مالی، دولت انتظار خروجی‌هایی مشخص را خواهد داشت (مؤسسه پژوهش و برنامه‌ریزی آموزش عالی، گزارش میز آینده پژوهی، شماره ۲۲، صفحه ۲۴).

این نهاد (و نهادهای مشابه دیگر تا به امروز^۳) یا منحل شده‌اند یا به مرور وظیفه مورد انتظار از یک شورای پژوهشی را کنار گذاشته، وظایف دیگری را که برای دولت ملموس‌تر بود (همانند تدوین سیاست‌ها) دنبال کرده‌اند. مرکز ملی تحقیقات علمی (یا مرکز تحقیقات علمی کشور) بعد از طی دوره‌های متفاوت، و در شرایطی که فعالیت‌های یک شورای پژوهش (به معنای یادشده) در سیر تاریخی آن قابل‌ردیابی نبود، (در سال ۱۳۸۱) با اضافه شدن نام «سیاست»، به‌طور رسمی وظیفه سیاست‌پژوهی (تدوین سیاست‌ها) را در ارتباط نزدیک با معاونت پژوهشی وزارت علوم به‌عهده گرفت. معاون پژوهشی آن زمان این‌طور روایت می‌کند:

عنوان «مرکز تحقیقات علمی کشور» بی‌معنا بود. ظاهراً در اوایل انقلاب بعضی‌ها می‌خواستند چیزی شبیه به CNRS ایجاد کنند و این عنوان را برای مرکز گذاشته بودند (...). لازم نبود این بی‌سامانی ادامه یابد (منصوری، ۱۴۰۱، ص ۷۴).

برخی روایت‌های صریح متعلق به سالی که به تغییر ساختار وزارت علوم منتهی می‌شود اشاره به این دارد که شورای پژوهش‌های علمی کشور نیز (برخلاف مفاد آیین‌نامه ۱۳۶۸) در سال‌های انتهایی فعالیتش (در دهه ۸۰)، (نه یک شورای پژوهش، بلکه) سازمانی سیاست‌پژوه^۴ بوده که همانند آنچه اعتماد «بعد دوم» فعالیت می‌نامید) برای تصمیم‌گیران دولتی سیاست‌هایی را تدوین کرده است.

«شورای عالی انقلاب فرهنگی براساس شرح وظایف و عملکرد خود سیاست‌گذار نظام علمی تحقیقاتی بوده است و برای نیل به اهداف خود مأموریت بررسی و تدوین برخی از سیاست‌ها

۳. در دهه ۸۰ به بعد (و بعد از تغییرات ساختاری وزارت علوم و منحل شدن شورای پژوهش‌های علمی کشور و تغییر کاربری مرکز ملی تحقیقات علمی) در سطح بسیار محدودتر، صندوق‌هایی همانند صندوق حمایت از پژوهشگران (با نام دیگر بنیاد ملی علم ایران) شکل می‌گیرد که الگوی آنها نیز از سازوکار شوراهای پژوهش گرفته شده است. در سامانه این صندوق به این مشابهت اشاره و تصریح شده است که پیش از تشکیل این صندوق، شورایی به نام شورای پژوهش‌های علمی کشور، زیر نظر معاون اول رئیس‌جمهور، ایده تشویق و حمایت از پژوهشگران و فناوران کشور را موردتوجه قرار داده بود. اما هدف این صندوق درحدی از مناسبت‌های مرتبط با علم و فناوری نیست که ممکن است استقلال نهادهای پژوهشگر را تحت شعاع قرار دهد. شورای عتف نیز (هرچند برخی ساختارهای شورای پژوهش‌های علمی کشور را حفظ می‌کند، اما) با انگیزه‌ای متفاوت از شوراهای پژوهش شکل گرفته است.

۴. متفاوت از یک سازمان سیاست‌گذار

تداوم داشته و سالانه انجام شود^۱ (قطعه‌نامه هشتمین کنفرانس ارزیابی انقلاب آموزشی، ۱۳۵۴).

فعالیت‌شورا در بحبوحه انقلاب متوقف می‌شود و پس‌از آن با گذشت مدت کوتاهی، با همان انگیزه مجدداً احیا می‌شود. همچنان انتظار شکل‌دهی به یک شورای پژوهش، مشابه یک شورای پژوهش بین‌المللی (با سازوکارهای تأمین مالی و ارزیابی) در فهرست وظایف تعیین شده در آیین‌نامه سال ۱۳۶۸ نیز دیده می‌شود:^۲

۱. تهیه طرح نظام تحقیقاتی کشور و پیشنهاد آن به مراجع ذیربط برای تصویب؛ ۲. ایجاد هماهنگی در برنامه‌های پژوهشی کشور؛ ۳. نظارت بر کیفیت انجام تحقیقات در کشور و پیشنهاد اقدامات مناسب برای ارتقاء آن؛ ۴. فراهم کردن موجبات تشویق و حمایت از پژوهشگران از جمله تأسیس صندوق حمایت از محققان (آیین‌نامه شورای پژوهش‌های علمی کشور، ۱۳۶۸).

این چهار وظیفه، با وظایف شوراهای بین‌المللی مشابه است. موارد (۱) و (۲) با اولویت‌گذاری، مورد (۳) با نظارت بر کیفیت پژوهش و مورد (۴) با وظیفه تأمین مالی، مطابقت دارد؛ اما کارکرد ابتدایی و اصلی، یعنی میانجیگری برای حفظ استقلال اجتماع پژوهشی (که ارزیابی بر کیفیت را تضمین می‌کند) محل توجه نبوده است. پیش از پرداختن به علل تغییر کاربری این نهاد، ابتدا به تلاش‌های مشابه دیگر پس از انقلاب اشاره‌ای می‌شود.

تلاش‌های دیگر: سازمان‌های موازی با وظایف یکسان

شورای پژوهش‌های علمی کشور تنها سازوکاری نبود که در سال‌های اولیه بعد از انقلاب با انگیزه سامان‌دهی به پژوهش ایجاد شد. یک نمونه دیگر، مرکز ملی تحقیقات علمی است که نام آن نیز کلمه‌به‌کلمه از CNRS [مرکز ملی برای تحقیقات علمی] فرانسه گرفته شد. در سال ۱۳۷۰ با پیشنهاد دکتر حبیبی با همین هدف فعالیت خود را آغاز کرد.

۱. ماده ۲۷، ص ۱۹

۲. فعالیت‌های بعد از انقلاب این سازمان زودتر از این تاریخ (به‌صورت رسمی) آغاز شد: «[شورا] در زمان نخست‌وزیری آقای مهندس موسوی و در دوران مسئولیت آقای فرهادی (...) تشکیل شده بود، منتها خیلی فعال نبود. زمانی که دولت آقای هاشمی تشکیل شد، آیین‌نامه شورا در وزارت موردبازنگری قرار گرفت، ولی به اتمام نرسید» (معین، ۱۳۹۳، ۲۲۴).

گذشت چند سطر) خصلت دوم این مراکز نیز مورد اشاره قرار می‌گیرد؛ یعنی اشاره می‌شود که مشخصه مؤسسات اسپانیا، استقلال نهادی^۳ (مثلاً از دولت) است:

از چند دانشگاه از جمله دانشگاه آتوناما بازدید داشتیم. آتوناما از آتونومی می‌آید؛ یعنی دانشگاهی که مستقل است. به‌طور کلی دانشگاه‌های آنجا مستقل بودند و مثل ایران این قدر وابستگی به دولت نداشتند (معین، ۱۳۹۴، ص ۵۷۲).

هر دو خصلت در این گفتگو ذکر شده اما آنچه در اینجا (و در گفتگوهای مدیران دیگر) از قلم افتاده، رابطه احتمالی میان این دو خصلت، و به عبارت دیگر، کارکرد کامل شورای پژوهش (یعنی ماهیت میانجیگر میان کارفرما و اجتماع علمی خودگردان) است.

چرایی شکل نگرفتن شورای پژوهش در ایران

وجوهی اساسی (شامل وجه اجتماعی، فرهنگی، معرفتی و گفتمانی)، تجربه شورای پژوهش‌های علمی کشور را از آنچه در شوراها بین‌المللی رخ می‌داد متمایز می‌کرد. وجه اجتماعی و فرهنگی به این نحو بروز می‌کرد که بعد از حدود دو دهه، همچنان تقاضایی برای پژوهش از صنعت یا بخش‌های دولتی وجود نداشت و این تا انتهای فعالیت شورا ادامه داشت^۴ (معین، منصور و توفیقی، ۱۳۹۴، ص ۳۳۴، ۳۳۶). به عبارت دیگر، ابعادی از شورا که علاقمندان به دریافت اعتبار مالی را جذب می‌کرد (یعنی اولویت‌گذاری و تأمین مالی) از آنچه برای متقاضیان پژوهش، و در نتیجه عاملان تزریق پول به شورا اهمیت داشت (یعنی تضمین کیفیت پژوهش) قوی‌تر عمل می‌کرد.^۵

این به وجه دوم مرتبط می‌شود که وجه معرفتی است. اینکه برای علاقمندان به تأسیس این نهاد، تنها تغییری که در سیر توسعه نهادهای پژوهشی بین‌المللی قابل‌رویت بود، متصل‌شدن مؤسسات (و افراد) پژوهشی با صنعت و دولت بود. در حالی که کارکرد پنهان‌مانده دیگری نیز وجود داشت (که در صورتی که دانش به آن وجود می‌داشت، می‌توانست کارکرد یک شورا به معنای اصیل آن را تکمیل کند) و آن حفظ‌کردن و مراقبت از چیزی بود

و اولویت‌ها را به شورای پژوهش‌های علمی کشور محول کرده است» (قانع‌راد، ۱۳۸۱، ص ۴۱)

شواهد چنین ادعایی را می‌توان در مفاد برنامه سوم توسعه^۱ (که در سال ۱۳۷۹ مصوب می‌شود) نیز پیدا کرد. به‌عنوان مثال، اشاره شده که «شورا در تعیین سهم بودجه مراکز دیگر به همراه سازمان برنامه عمل می‌کند» (ماده ۱۰۲، ج). یا «نگارش آیین‌نامه اجرایی برای این منظور به شورا سپرده شده است»^۲ (ماده ۱۰۲، ج) (قانون برنامه سوم توسعه ۱۳۷۹) که همه بخشی از دیوان سالاری وزارتخانه محسوب می‌شده است.

شاید این تصور ایجاد شود که اصولاً ایده این شوراها از همان ابتدا نیز برای به‌کارگرفتن آن برای همین کارکرد بعضاً مفید است که امروز نیز دارا هستند. و شاید این ادعا وجود داشته باشد که اصولاً قرار نبوده شورایی به سبک بین‌المللی آن موجودیت باید؛ اما از آنجاکه انتظار اولیه منتقل‌کردن موفقیت‌های یک شورای پژوهشی بین‌المللی، همواره در ذهن برنامه‌ریزان وجود داشته، این پاسخ قابل‌دفاع نخواهد بود. یک شاهد از این مورد را می‌توان در سخنان وزیر علوم وقت (یک دهه بعد از انحلال این شورا) مشاهده کرد:

در اسفند سال ۱۳۸۰ به دعوت وزرای آموزش عالی دو کشور [کوبا و اسپانیا]، سفری به این کشورها انجام شد. اولین بخش سفر به اسپانیا بود (... آنجا شورایی مثل شورای پژوهش‌های علمی کشور ما داشتند که شورای عالی تحقیقات علمی نام داشت. ۱۲۰ مرکز تحقیقاتی زیر نظرش بود و ۴۰۰ میلیون دلار بودجه داشت» (معین، ۱۳۹۴، ص ۵۷۲).

این‌گونه عبارت‌ها نشان از این است که موفقیت نمونه‌های بین‌المللی (حتی یک دهه بعد از انحلال آن) مورد نظر بوده است؛ اما به همان اندازه نیز نشان‌دهنده این است که تصویری که از فعالیت و ساختار شورا وجود دارد بیشتر با بخش ملموس آن مرتبط است؛ یعنی اختصاص یک بودجه و شیوه‌ای برای توزیع (و شاید اولویت‌گذاری) آن. با وجود این، در همین گفتگو (و با

۱. که به تغییر ساختاری وزارت علوم انجامید.

۲. برخلاف اعتماد که به تمایز مفهومی بُعد اول و دوم آشنا بود، در مورد شورای پژوهش‌های علمی کشور (و مؤسسات دیگر) این تمایز در اسناد موجود کاملاً خلط شده است.

3. Institutional Autonomy

۴. نقل از رضا منصور و جعفر توفیقی

۵. از این جهت، امکان شکل‌دهی به ساختار اولویت‌گذاری افقی وجود نداشت.

تدوین آیین‌نامه شورای پژوهش‌ها)، توسط شورای عالی انقلاب فرهنگی، تصویب شده تا مبتنی بر آن «سیاست جدید علمی و همچنین سیاست پژوهشی جمهوری اسلامی ایران» تدوین شود (سند سیاست تحقیقاتی کشور، ۱۳۶۷).

تأکید به ۱. تأسیس مراکز تحقیقاتی توسط دولت؛ ۲. تأسیس مؤسسات پژوهشی توسط سازمان‌های دولتی؛ ۳. حمایت دولت از تأسیس مراکز غیردولتی؛ ۴. اینکه درصد مناسبی از تولید ناخالص ملی (بدون ذکر مقدار آن) به امر پژوهش اختصاص یابد؛ ۵. تأسیس مراکز اطلاعاتی که پیش‌نیاز امر پژوهش است، مفاد این سند را تشکیل می‌دهند. در این سند، نقش شورای پژوهش‌های علمی کشور نیز روشن شده است. شورا موظف شده که روش‌های استفاده از نتایج پژوهش را تعیین کند، و برنامه‌های اجرایی خاصی را برای این منظور تدوین کند (سند سیاست تحقیقاتی کشور، ۱۳۶۷).

هرچند وظیفه‌ای که این سند، برای شورا تعیین کرده بخشی از فعالیت‌هایی است که انجام آن از سازوکار یک شورای پژوهشی انتظار می‌رود، اما این مورد نیز تنها بیانی از یک وظیفه (و نه کارکرد رایجی) است که یک شورای پژوهش باید ایفا کند.^۲ آنچه تشدیدکننده معضل شد، تأکید و تعیین مشخص این وظیفه (این‌بار) از طرف نهادی همانند شورای عالی انقلاب فرهنگی است که شورای پژوهش‌های علمی کشور، تعهد و مسئولیتی شغلی^۳ نسبت به آن دارد. محتوای این تأکید، با همان سازوکاری وزن و اهمیت پیدا می‌کند که دولت پیش از انقلاب به مسائلی که برای شاه ملموس‌تر بودند اهمیت می‌داد. این سند نیز (همانند آنچه در نقل قول وزیر علوم وقت روشن بود) بیان‌کننده این است که در انتقال تجربه شوراهای بین‌المللی به فضای پژوهشی ایران، مسئله چگونگی توزیع بودجه، از باقی‌موردتها مسئله قابل‌تشخیص به‌نظر رسیده است.

از این جهت، شورا به‌عنوان نهادی تصور می‌شود که وظیفه آن

۲. شورای عالی انقلاب فرهنگی در بند دهم شرح وظایف خود، تعیین مرجع برای طرح و تدوین و تصویب برنامه‌های علمی و پژوهشی را در اختیار خود گرفته، و در آن دوره، بررسی و تدوین برخی از سیاست‌های اجرایی پژوهشی را به شورای پژوهش‌های علمی کشور تفویض کرده بود (به نقل از قانعی‌راد، ۱۳۸۰، ص ۳۹)؛ از این‌رو به یک تعبیر هیچ امکانی نیز برای شکل‌گیری شورا با ساختار رایج شوراهای پژوهش مفروض نبوده است.

۳. به معنای مسئولیت نسبت به یک کارفرما

که پیش از این نیز (در اجتماعات علمی بین‌المللی) وجود داشت و این نگرانی بود که با مرتبط شدن این مؤسسات با صنعت و دولت به مخاطره بیفتند. این مورد خودگردانی این نهادهای پژوهشی است که وجود آن تضمین‌کننده ارزیابی کیفی (و در نتیجه شکل‌گرفتن تقاضا) برای پژوهش است.

وجه معرفتی که شرح داده شد، وجه سوم یعنی وجه گفتمانی را تقویت می‌کرد: گفتمان تجاری‌سازی (و مسئولیت‌پذیری) در چندین دهه، گفتمان غالب است که نتیجه آن توجه کمتر به استقلال نهادهای موردنظر بوده است.^۱ در بخش بعد شواهدی ارائه می‌شود که چطور کارکرد اصلی نهاد موردنظر، به‌واسطه اولویت‌یافتن امور ملموس، از دید تصمیم‌گیران پنهان باقی مانده است.

سیاست تحقیقاتی کشور و ایجاد عدم‌توازن در وظایف شورا

با شرح مختصر بخش قبل، به شورای پژوهش‌های علمی کشور و توضیح شکل‌نگرفتن آن بازمی‌گردیم. در رویدادهای مرتبط با این شورا، شواهد اولویت‌یافتن اموری را که ملموس‌تر به نظر می‌رسند، می‌توان به‌صورت رسمی و در قالب سندها مشاهده کرد؛ مورد (الف) متعلق به شورا پیش از انقلاب و مورد (ب) به پس‌ازانقلاب مربوط است:

(الف) پیش از انقلاب، در سال ۱۳۵۳ در قطعنامه هفتمین کنفرانس ارزیابی آموزشی، توصیه شده که «طرح‌های موردنیاز سازمان‌های دولتی تشخیص داده شده و به دانشگاه‌ها و مؤسسات آموزش عالی سپرده شود». نقشی که پیش از شکل‌گیری شورا، در این قطعنامه به شورای پژوهش‌های علمی کشور داده شده، «تشخیص این نیازها» است. به‌عبارت‌دیگر، تأکید بر وظیفه اولویت‌گذاری، بدون توجه به کارکرد دیگر شورا به‌عنوان میانجی (که امکان ارزیابی موفق را ایجاد می‌کرد)؛

(ب) مورد مشابه (با تبعاتی وسیع‌تر) در باز شکل‌گیری این شورا پس از انقلاب، در سند سیاست تحقیقاتی کشور قابل مشاهده است. این سند در مهرماه سال ۱۳۶۷ (یعنی یک سال قبل از

۱. به‌لحاظ نظری، استقلال (یا خودگردانی) نهادها شرط لازم مسئولیت‌پذیری محسوب می‌شود؛ اما غالباً مفهوم مسئولیت‌پذیری در زمینه سیاست‌گذاری ایران به مفهوم متفاوت «مفید بودن» تقلیل یافته است.

پژوهش در خدمت دولت مهیا می‌کند؛ رویدادی که در مورد شورای پژوهش‌های علمی کشور و مراکز مشابه رخ داده است. در عملکرد شورای پژوهش‌های علمی کشور که کارکرد آن در زمان انحلال، از کارکرد یک شورای پژوهش بین‌المللی متفاوت بود، نقص‌هایی دیده می‌شد. از جمله این نواقص «عدم ضمانت اجرایی» و «عدم تأثیر در هماهنگ کردن بدنه اجرایی نظام علمی کشور با سیاست‌ها» (قانع‌راد، ۱۳۸۱، ص ۴۱) مورد اشاره قرار گرفته است. از این رو، تلاش برای تغییر ساختار در این نهاد، به تشکیل شورای عالی عتف در دهه ۸۰ منجر شد. قانع‌راد (۱۳۸۱) با ارجاع به این نواقص ساختاری می‌نویسد: «ترکیب شورای پژوهش‌های علمی کشور بیانگر حضور همه عناصر بدنه اجرایی و سیاست‌گذاری نظام علمی کشور نیست و بیشتر ترکیب علمی-دانشگاهی دارد، و حتی وزرای بخش اقتصادی در آن حضور ندارند. در صورتی که شورا در برنامه سوم [توسعه] ابقا شود، ترکیب باید اصلاح شود و ریاست آن رئیس‌جمهور باشد» (قانع‌راد، ۱۳۸۰، ص ۴۱ و ۴۲). این پیشنهادها که در قالب شورای عالی عتف متحقق شد، هرچند برای انجام امور موردنظر ساختار مفیدی دارد، اما از جهت شکل‌دهی به یک شورای پژوهش، با کارکردهای توصیف‌شده، در جهتی معکوس از آنچه شوراهای بین‌المللی حرکت کردند (یعنی آن‌طور که تشریح شد «توسط دانشمندان فتح شده» (ریپ، ۱۹۹۴، ص ۷) و «در جمهوری علم جذب شد» (همان، ص ۸) حرکت کرده است و از این جهت بیشتر از قبل به سازوکاری وابسته و بخشی از بوروکراسی «دولتی» تبدیل شد.

۵. نتیجه‌گیری

در این مقاله تلاش شد با تأکید بر اینکه در فضای پژوهش ایران، سال‌ها این «معضل» بوده که باید ارتباطی میان پژوهش‌ها و مسائل اساسی کشور وجود داشته باشد، شواهدی ارائه شد که نشان می‌داد سیاست «پژوهان» از حدود ۵۰ سال پیش برای حل این معضل، سازوکاری با الگوگیری از شوراهای پژوهشی بین‌المللی تصور کرده بودند. این در حالی است که ادبیات نظری (ارائه‌شده در بخش اول این مقاله) نشان می‌دهد شوراهای

در اولویت‌گذاری و توزیع مالی است و نه نهادی که نقش میانجی را میان اجتماعات خودگردان دانشمندان و کارفرمایان ایفا می‌کند. منطبق با چنین تصویری، در مدارک و مقالات باقی‌مانده از شورا نیز (حتی مدارک مرتبط با زمان شکل‌گیری آنها) کمتر نشانی از سازوکار نظام‌مندی برای ارزیابی و «تضمین کیفیت» (در مقایسه با امر ملموس‌تر توزیع) یافت می‌شود. این عدم توازن که در وظایف شورا (به‌واسطه اولویت‌دادن به امر توزیع اعتبار پژوهش) ایجاد شده، و وظیفه «اولویت‌گذاری» و اعتباردهی را به وظیفه دوم (یعنی تضمین کیفیت) برتری داده است، دست‌کم یک توضیح برای این پدیده است که فعالیت‌های شورا برای افراد خواهان دریافت اعتبار مالی، جذاب باشد؛ اما افراد خواهان پژوهش را جذب نکند؛ پدیده‌ای که نقل‌قول زیر یکی از توصیفات آن است:

«دستگاه‌ها، وزرای مختلف و واحدهای صنعتی و تولیدی و خدماتی و اجرایی (...) اوایل تشکیل شورای پژوهش‌ها که احتمالاً تقسیم بودجه و امکانات می‌شد می‌آمدند و بعد که می‌دیدند کار دارای حساب و کتاب است کنار می‌کشیدند» (معین، ۱۳۹۴، ص ۳۳۹).

لذا شورا از همان ابتدا به‌عنوان نهادی برای تأمین مالی مبتنی بر اولویت‌ها تعریف می‌شود. هرچند از آنجا که رابطه‌ای مستقیم میان کارفرمای دولتی و اولویت‌گذار همچنان حفظ شده است، اولویت‌ها نیز تحت تأثیر اموری که برای کارفرما ملموس‌تر است تغییر جهت پیدا می‌کند. به این دلیل است که عدم توجه به یک وظیفه مهجور مانده، تحقق وظیفه ملموس‌تر این شورا را نیز مانع می‌شود. به عبارت دیگر، همین ضعف باعث می‌شود شورای پژوهش‌های علمی کشور حتی برای محقق کردن وظیفه محول‌شده از سوی شورای عالی انقلاب فرهنگی (یعنی «تعیین روش استفاده از نتایج پژوهش») با همان معضل قبل از انقلاب مواجه باشد؛ از این رو اولویت‌گذاری مناسب نیز به‌واسطه تمایز مفهومی دوم، یعنی رابطه مستقیم اولویت‌گذار (یعنی پژوهشگر) و دولت (یعنی کارفرما) امکان‌پذیر نیست. همچنین، این رابطه مستقیم، مسیر را برای تغییر کاربری شورا از وظایف بُعد اول، یعنی دولت در حمایت از پژوهش، به وظایف بُعد دوم، یعنی

شده‌اند. این درحالی است که نمونه هم‌تاهای بین‌المللی این شوراها، نقشی نیز در حفظ استقلال نهادهای پژوهشی ملی (و در نتیجه در اولویت‌گذاری بی‌طرفانه) ایفا می‌کنند. این موضوع کمتر مورد توجه قرار گرفته، و همچنان (بعد از گذشت بیش از نیم‌سده) هیچ سازوکاری در سطح نهادهای پژوهشی در ایران چنین کارکردی را متحقق نمی‌کند.

در این مقاله با استدلال نظری و همچنین، رویکرد اسنادی و تحلیل شواهد تاریخی به این نقص خاص پرداخته شد که در تاریخ شکل‌گیری سازمان‌های سامان‌دهی پژوهش، پنهان‌ماندن وجه دوم، یعنی فقدان اتصال به اجتماعات علمی بی‌طرف، (و عدم آگاهی به اهمیت آن) باعث رابطه یک‌سویه‌ای میان دولت و شورای سامان‌دهی پژوهش شده است. نتیجه این فقدان آن بود که اولویت‌گذاری‌های انجام‌شده توسط شوراها، همواره به سمت خواسته‌های دولتی سوگیری داشته باشد و شکاف میان پژوهش و تصمیم، بیش از پیش تقویت شود. همچنین، استدلال شد که لازم و ملزوم بودن دو وظیفه شورا، باعث شده که هر تجربه‌ای در شکل‌دهی به سازوکارهای سامان‌دهی پژوهش (چه در گذشته و در صورت ادامه در آینده) برای متحقق شدن تنها یکی از این وظایف، به تغییر کاربری آن نهاد منجر شده است.

ارائه راهکارها

باتوجه به آنچه در این مقاله شرح داده شد، پیشنهادها و راهکارهایی برای آینده به شرح ذیل قابل تأمل خواهد بود:

۱. توصیه به توجه به نقش نهاد شورای پژوهش به عنوان نهادی میانجی (و نه نهادی صرفاً برای اولویت‌گذاری و تأمین مالی): آن‌طور که در بخش نظری مطرح شد، شوراها پژوهش بین‌المللی در ابتدا به عنوان بخشی از بوروکراسی اداری دولت شکل گرفته‌اند و تبدیل شدن آنها به یک نهاد میانجی، امری امکانی و وابسته به زمینه بوده است (ریپ، ۱۹۹۴). آنچه رخ داده تا پیش از تصریح مورخان، پنهان بوده است و از این جهت این نقش برای سیاست‌گذاران در جهان (و به نحو اولی در ایران) امری ملموس نبوده است. بنابراین، لازم است شکاف معرفت‌شناختی در این خصوص پر شود. آگاهی به چنین موضوعی در پیشبرد بهتر نتیجه

پژوهش بین‌المللی، نهادهایی نبودند که صرفاً ابزار ارتباط پژوهش با صنعت، دولت و جامعه را مهیا کنند؛ بلکه به همان اندازه، استقلال نهادهای علمی و بی‌طرفی ارزشی آنها (برای تضمین کیفیت بهتر) را نیز حفظ می‌کردند. ادعای مقاله حاضر این بود که در نظر نگرفتن این وجه دوم (یعنی نقشی که شورا در حفظ استقلال نهاد پژوهش ایفا می‌کند) در متحقق نشدن تلاش‌های این نیم‌سده مؤثر بوده است.

سازوکارهایی که در قالب نهادهای پژوهشی در طول این سال‌ها شکل گرفته‌اند هم دارای نقاط قوت و هم نقاط ضعف بوده‌اند؛ از جمله نقاط قوت اینکه این نهادها حاصل تجربه‌ها و اصلاح خطاهایی در طول سال‌های متمادی هستند و آنچه (در قالب مؤسسات درگیر در امور پژوهش) حاصل شده ساختارهایی بومی و منحصر به فرد، و جزئی جدانشدنی از نظام علم و فناوری کشور شده و نقش مفیدی را نیز (در حیطه تعریف شده‌شان) ایفا می‌کنند. نقاط ضعف را نیز با اشاره به این حقیقت می‌توان بیان کرد که وظایف یک شورای پژوهش (آن‌طور که به‌طور نظری تعریف شد) از وظایف واحدهای تحقیق و توسعه یا نهادهای پژوهشی مرتبط به دولت (که شرط استقلال از ویژگی‌های ضروری آنها نیست) متفاوت هستند. هر بنگاه تجاری، وزارتخانه یا دانشگاهی ممکن است واحدی برای تحقیق (و توسعه) داشته باشد که پژوهشگرانی که مستقیماً از آن تجارت (یا نهاد) خاص پول می‌گیرند در آن مشغول پژوهش هستند. این نهادها، الزاماً مستقل نیستند و میزان استقلال نیز اگر باشد، تنها در قبال حامی دولتی یا صنعتی آنها، (و به نسبت سود و منافع همان تجارت یا واحد دولتی) مسئولیت ایجاد خواهد کرد. یکی از آرمان‌های شکل‌دهی به نهاد سامان‌دهی پژوهش این است که پژوهش صرفاً نسبت به منافع فرد یا گروه خاصی مسئولیت نداشته باشد، بلکه تمامی مسائل را به عنوان پروژه‌ای جامع در نظر گیرد که منافع و مزایایی برای همه افراد جامعه دارد.

تغییر کاربری در نهادهایی که به قصد سامان‌دهی پژوهش تأسیس شده‌اند به این معناست که این نهادها هر چند امروز مفید هستند (کارکرد رایجی را که برای آن طراحی شده بودند از دست داده و) به واحدهای غیرمستقل تحقیق، برای بخش دولتی تبدیل

است اقدام مضاعفی در خصوص شکل گرفتن آن به‌طور مشخص به‌عنوان نهاد میانجی انجام شود. اینکه اقدام موردنظر چه می‌تواند باشد به پژوهش‌های بیشتری از جنس اجتماعی یا فرهنگی یا حقوقی یا فلسفی نیاز دارد.

۳. توصیه به شکل دادن به گفتمان حامی استقلال نهادهای پژوهشی: گفتمان غالب در سال‌های اخیر گفتمان تجاری‌سازی و مسئولیت‌پذیری دانشگاه‌ها یا پژوهشگاه‌ها بوده است. در این میان علاقه به یافتن راه‌حل‌های میان‌بر، به‌عبارت‌دیگر اهمیت‌دادن بیشتر به برنامه‌ریزی‌های ناظر بر توسعه (یعنی ایجاد ساختارهای جدید) به نسبت برنامه‌ریزی‌های ناظر بر تنظیم (یعنی حفظ ساختارهای مفید) همیشه وجود داشته است. رسیدن به سازوکاری که توسعه و پژوهش را به مسائل مرتبط کند (یعنی امری موردتوجه سیاست‌گذاران است) آن‌قدر مهم شده که توجه به حفظ سازوکارهای مفید موجود را تحت سیطره خود گرفته است؛ ازاین‌رو نیاز است که به فعالیت‌های ترویجی و گفتمان‌سازی‌هایی در جهت رفع چنین شرایطی توجه بیشتر شود.

در تلاش‌های محتمل آینده مفید خواهد بود. به‌دیگرسخن، احتمال شکل‌گیری شورای پژوهش اگر به‌قصد تأسیس نهادی میانجی انجام شود نسبت به زمانی بیشتر خواهد بود که برای تأسیس نهادی برای اولویت‌گذاری پژوهش و تأمین و توزیع مالی تلاش می‌شود.

۲. توصیه به توجه به این امر که روال انتقال نهادهای موفق در ایران الزاماً مشابه آن چیزی نیست که در شکل‌گیری نهادها در کشورهای محل تولد رخ می‌دهد (و گاه به اقداماتی اضافی توسط سیاست‌گذاران نیازمند است): مطابق آنچه در بخش نظری شرح داده شد، هیچ اقدام و برنامه‌ریزی‌ای در اروپا برای شکل‌دهی به «شورای پژوهش به‌عنوان میانجی» انجام نشده است. این نهاد (همانند ایران) در ابتدا به‌عنوان بخشی از بوروکراسی اداری دولت شکل گرفت؛ اما تحت تأثیر ویژگی‌های زمینه اجتماعی خاص، بعد از مدتی نقش دانشمندان در این شوراها برجسته شده و به‌مرور نهاد نقش میانجی را پیدا می‌کند. ازاین‌رو ممکن است (به دلایل مشخص یا نامشخص) زمینه اجتماعی موجود در ایران چنین قابلیت و امکانی را ایجاد نکرده یا نکند. ازاین‌جهت نیاز

منابع

۱. آیین‌نامه شورای پژوهش‌های علمی کشور (۱۳۵۴)، URL: <https://www.qavanin.ir/Law/PrintText/244057>.
۲. آیین‌نامه شورای پژوهش‌های علمی کشور (۱۳۶۸) (SCCR) ۳۱۳۴ د.ش. IRN، <https://rc.majlis.ir/fa/law/show/100059>.
۳. اعتماد، اکبر (۱۳۶۱)، مصاحبه با فرخ غفاری، تاریخ شفاهی بنیاد مطالعات ایران.
۴. اعتماد، اکبر (۱۳۹۶)، زندگی‌نامه اکبر اعتماد، بنیانگذار سازمان انرژی اتمی ایران، در پرتگاه حادثه، مصاحبه با یزدانی‌راد، سازمان اسناد ملی جمهوری اسلامی ایران، نشر اختران.
۵. اعتماد، اکبر (۱۳۷۵)، مصاحبه با غلامرضا افخمی، برنامه تاریخ شفاهی بنیاد مطالعات ایران.
۶. اعتماد، اکبر (۱۳۹۷)، مصاحبه با حسین دهباشی، کتاب ایران و اتم، خاطرات اکبر اعتماد، پروژه تاریخی شفاهی و تصویری ایران، کتابخانه ملی ایران.
۷. باهری، محمد (۱۳۶۱)، مصاحبه با حبیب لاجوردی، تاریخ شفاهی دانشگاه هاروارد.
۸. حاجی‌ترخانی، امیرحسین (۱۳۷۵)، «بررسی چگونگی ایجاد مراکز تحقیقاتی»، رهیافت، ج ۶، ۷ (۱۲)، ۱۲۴-۱۲۵.
۹. رهنما، مجید (۱۳۶۵)، مصاحبه با غلامرضا افخمی، برنامه تاریخ شفاهی بنیاد مطالعات ایران.
۱۰. ذاکر صالحی، غلامرضا (۱۳۹۸)، پژوهش در آموزش عالی ایران، مروری بر پنجاه سال فعالیت پژوهشی مؤسسه پژوهش و برنامه‌ریزی آموزش عالی، تهران: مؤسسه پژوهش و برنامه‌ریزی آموزش عالی.
۱۱. سند سیاست تحقیقاتی کشور (۱۳۶۷)، شورای عالی انقلاب فرهنگی، <https://rc.majlis.ir/fa/law/show/99957> (SCCR) 2174 د.ش. ایران.
۱۲. شورای پژوهش‌های علمی کشور (۱۳۷۳)، گزارش اولویت‌های تحقیقاتی.
۱۳. فراستخواه، مقصود (۱۳۸۵)، بررسی نقش انجمن‌های علمی در فرایندهای سیاست‌گذاری و ارزیابی نظام علمی کشور، گزارش طرح پژوهشی، مرکز تحقیقات سیاست علمی کشور.
۱۴. فراستخواه، مقصود (۱۳۹۸)، تاریخ اجتماعی مؤسسه تحقیقات و برنامه‌ریزی علمی و آموزشی تا مؤسسه پژوهش و برنامه‌ریزی آموزش عالی، ایستاده در گذر ایام، نشر مؤسسه پژوهش و برنامه‌ریزی آموزش عالی،
۱۵. قانون برنامه سوم توسعه <https://rc.majlis.ir/fa/law/show/93301> (۱۳۷۹).
۱۶. قانع‌راد، محمدامین (۱۳۷۹)، طرح ساماندهی فعالیت‌های پژوهشی در کشور، گزارش طرح پژوهشی مرکز تحقیقات سیاست علمی کشور.
۱۷. قانع‌راد، محمدامین (۱۳۸۰)، مطالعه و بررسی در سیاست‌گذاری و برنامه‌ریزی تحقیقاتی، گزارش طرح پژوهشی، مرکز تحقیقات سیاست علمی کشور.
۱۸. قانع‌راد، محمدامین (۱۳۸۱)، نظام تحقیقاتی ایران و برنامه سوم توسعه، مرکز تحقیقات سیاست علمی کشور.
۱۹. قانع‌راد، محمدامین (۱۳۸۱)، ساختار مدیریت نظام علمی کشور، مرکز تحقیقات سیاست علمی کشور.
۲۰. مؤسسه پژوهش و برنامه‌ریزی آموزش عالی (۱۳۹۷)، آینده مؤسسات پژوهشی کشور با تأکید بر ارزیابی آنها؛ مفاهیم، روش‌ها و تجارب جهانی، از مجموعه گزارش‌های میز.
۲۱. هفتمین قطعنامه کنفرانس ارزیابی انقلاب آموزشی (۱۳۵۳)، فصلنامه آموزش و پرورش، ۷۷، ص ۱۰-۲۴.
۲۲. هشتمین قطعنامه ارزیابی انقلاب آموزشی (۱۳۵۴)، فصلنامه آموزش و پرورش، ۱۳۲، ص ۱۱-۲۲.
۲۳. مضطرزاده، فتح‌الله (۱۳۷۲)، گزارش ملی تحقیقات سال ۱۳۷۱، گزارش طرح، شورای پژوهش‌های علمی کشور.

31. Butterfield, Herbert (1965), [1931]. *The Whig Interpretation of History*. New York: Norton and Company.
32. Gibbons, Michael (1994), the new production of knowledge. the dynamics of science and research in contemporary societies.
33. Lakatos, I. (1970), History of science and its rational reconstructions. In PSA: Proceedings of the biennial meeting of the philosophy of science association, 91–136, D. Reidel Publishing.
34. Rickert, H. (1902), concept formation in history. from the limits of concept formation in natural science: a logical introduction to the historical science.
35. Rip, Arie (2018), *Futures of Science and Technology in Society*. Springer.
36. Rip, Arie (1994), The Republic of Science in the 1990s. *Higher Education*, 28(1), 3–23.
37. Skoie, Hans (2001), The Research Councils in the Nordic Countries—Developments and Some Challenges. NIFU.
38. Stewart, Jenny (1995), Models of priority-setting for public sector research. *Research Policy*, 24(1), 115–126.
39. Resnik, D. B. (2005), *The ethics of science: An introduction*. Routledge.
۲۴. معین، مصطفی (۱۳۹۷)، توسعه و سیاست آموزش عالی، از مجموعه تأملات صاحب‌نظران ایرانی در باب آموزش عالی، ۲۲، پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی.
۲۵. معین، مصطفی؛ رضا منصوری و جعفر توفیقی (۱۳۹۳)، مصاحبه با الوندی، تاریخ شفاهی آموزش عالی در ایران. جلد اول، آموزش عالی، عدالت و توسعه (۱۳۶۸–۱۳۷۲)، مجموعه دفتر دانش.
۲۶. معین، مصطفی؛ رضا منصوری و جعفر توفیقی (۱۳۹۴)، مصاحبه با الوندی، تاریخ شفاهی آموزش عالی در ایران، جلد دوم آموزش عالی، اصلاحات ساختاری و توسعه علمی، مجموعه دفتر دانش.
۲۷. منصوری، رضا (۱۳۹۷)، معماری علم در ایران، از مجموعه تأملات صاحب‌نظران ایرانی در باب آموزش عالی، ۲۴، پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی.
۲۸. منصوری، رضا (۱۴۰۱)، ایران من: جلد سوم، چهار سال در وزارت عتف، تهران: نشر دیبایه.
۲۹. مهر، فرهنگ (۱۳۸۸)، مصاحبه با حسین دهباشی، اقلیت و اکثریت، خاطرات فرهنگ مهر، تاریخ شفاهی و تصویری ایران، کتابخانه ملی ایران، (۱۳۹۷).
۳۰. هراتی، خلیل (۱۳۷۹)، مرکز ملی تحقیقات علمی در فرانسه، گزارش طرح پژوهشی مرکز تحقیقات سیاست علمی کشور.